

GIDÓ ATTILA*

Az észak-erdélyi holokauszt romániai historiográfiája és interpretációja

1. Bevezető

A holokauszttal foglalkozó romániai történetírásban hosszú évtizedekig visszatérő motívum volt két tény szembeállítás. Egyfelől, hogy az Auschwitzba deportált, vagy munkaszolgálatra hurcolt, esetleg más, az életet fenyegető diszkriminációt elszenvedett 164.052 észak-erdélyi zsidónak minősített személynek alig negyede (kb. 35–40.000 ember) maradt életben. Másfelől, hogy a román fennhatóság alatt maradt kb. 41 ezer (a kitértekkel együtt 42 ezer) dél-erdélyi zsidó túlélte a holokausztot.¹ Ha a magyarországi zsidóság holokausztjának román historiográfiáját elemezzük, akkor ez az aszimmetrikus ellentétpár az, amit mindenekelőtt vizsgálnunk

* A szerző a kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézet munkatársa. E-mail: attila.gido@gmail.com.

¹ Friss kutatások azt bizonyítják, hogy a dél-erdélyi zsidóságnak is voltak jelentős emberáldozatai. A férfiak egy része munkaszolgálatosként került Transznyiszftriába, és közülük többen is meghaltak a nehéz körülmények következtében. A korábbi ismeretekkel ellentétben ma már azt is lehet tudni, hogy Dél-Erdélyből is történtek deportálások Transznyiszftriába. A román hatóságok 1942-ben több száz, de akár néhány ezer zsidó személyt is deportáltak. Csösz László – Gidó Attila: *Excluzi și exploatați. Munca obligatorie a evreilor din România și Ungaria în timpul celui de-al Doilea Război Mondial*. Working Paper nr. 48. Cluj-Napoca: ISPMN, 2013. 27.; Tibori Szabó Zoltán: Holokauszt: tények és emlékezet. *Szabadság*, 2015. március 10. 3., Tibori Szabó Zoltán: The Holocaust in Transylvania. In: Braham, Randolph L. – Kovács András (ed.): *The Holocaust in Hungary. Seventy Years Later*. Budapest – New York: CEU Jewish Studies Program – CEU Press, 2016. 174.

kell. Lényegében ehhez kell viszonyítanunk az összes román és magyar kutatást.

Mindenekelőtt azonban felmerül a kérdés, hogy mely történezeseket és mely tudományszervező intézményeket, nyilvános felületeket (sajtó, szaktudományos folyóiratok, könyvkiadók) tekintünk a román holokauszt-történetírás szereplőinek, illetve kiket vizsgál ez a tanulmány?

Inkluzív megközelítésben minden olyan szerzőt a román szakirodalom részének tekinthetünk, aki a mai Románia területén, vagy azon kívül a romániai (beleértve a korábban más országokhoz tartozó régiókat is) zsidóság történetével – a mi esetünkben a holokauszt időszakával – foglalkozik, és etnikailag, kulturálisan vagy földrajzilag kötődik Romániához (például az országban született, vagy hosszabb ideig itt élt). Ebbe a kategóriába tartoznak az olyan szerzők is, mint a dési származású, de 1945-től Németországban, majd 1948-tól az Amerikai Egyesült Államokban élő Randolph L. Braham, vagy Jean Ancel, aki Iaşiban született, de 1963-ban Izraelbe emigrált. Randolph L. Braham viszont elsősorban a magyar/magyarországi holokauszt (beleértve az észak-erdélyit is) szakértőjeként és csak másodsorban a romániai események kutatójaként szerzett nevet a szakmában. Hasonló dilemmával szembesülünk akkor, ha a kimondottan Erdéllyel vagy Észak-Erdéllyel foglalkozó munkák szerzőit próbáljuk besorolni a román (vagy magyar) történetírásba. Mit tegyünk például Moshe Carmilly-Weinberger esetében, aki magyar kulturális háttérrel rendelkezett, 1934 és 1944 között Kolozsvár neológ rabbija volt (ekkor a Weinberger Mózes nevet használta), a II. világháborút követően tanulmányt jelentetett meg az erdélyi zsidóság részvételéről az 1848/49-es magyar polgári forradalomban, megszerkesztette a magyar–angol–héber nyelvű *Kolozsvári zsidóság emlékkönyvét*, és több nyelven is kiadta az erdélyi zsidóság történetét?² A II.

² Weinberger Mózes [Carmilly-Weinberger, Moshe]: Adatok az erdélyi zsidóság történetéhez. In: Löwinger Sámuel (szerk.): *Tanulmányok a Zsidó Tudomány köréből. Dr. Guttmann Mihály emlékére*. Budapest: K.n., 1946. 283–298.; Carmilly-Weinberger, Moshe (szerk.): *A kolozsvári zsidóság emlékkönyve*. New York: Sepher Hermon Press, 1988 (első kiadás: 1970); Carmilly-Weinberger,

világháború után viszont Izraelben, majd az 1950-es évek második felétől New Yorkban élt. Az 1980-as évektől a magyar–román holokauszt-értelmezési csatában egyértelműen a román államszocialista rendszer hivatalos álláspontját képviselte.

Az Erdélyre összpontosító szakembereknél maradvá, a Kolozsváron élő Tibori Szabó Zoltán kutatási területe kimondottan az észak-erdélyi holokauszt. Elsősorban magyar nyelven publikál, de számos szövege jelent meg angol és román fordításban. Tibori esetében is felmerül a kérdés, hogy mennyiben tekinthető a román történetírás részének? Hasonló a dilemma a nagyváradi Mózes Teréz esetében, aki románul és magyarul egyaránt közölt a témában.

Amennyiben exkluzív besorolásra törekszünk, akkor a fentiekből is kiolvasható, hogy igen képlékeny kritériumokat kellene figyelembe vegyünk, amelyeknek a használata akár etikátlannak is tűnhet. Ilyen kritérium például az adott szerző etnikuma vagy kulturális kötődése. Ez viszont a részünkről egy külső, heteroidentifikációs besorolást eredményezne, amely nem biztos, hogy egyezik az illető szerző autoidentifikációjával. Ezzel a módszerrel ugyanis csak a román etnikumú vagy a román kulturális kötődésű zsidó szerzőket vizsgálánánk, miközben kimaradnának például az erdélyi magyar vagy magyar zsidó történészek, akik egyaránt tekinthetőek a román és a magyar történetírás részének. Ha területi alapon választunk, és csak a romániai, azaz a Románia területén élő és alkotó szerzőket, illetve az ebben az országban megjelent publikációkat vizsgáljuk, akkor viszont a téma olyan jeles szakértői maradnak ki, mint például Jean Ancel vagy éppenséggel Radu Ioanid.

Annak érdekében, hogy minél teljesebb és valóságghűbb képet alkossunk, az a legcélszerűbb, ha elsősorban azokat a szerzőket, publikációkat, publikációs helyeket és intézeti kereteket vizsgáljuk, amelyek territoriális alapon Romániához köthetőek. Ki fogunk ugyanakkor térni a nem Románia területén alkotó szerzőkre is, hiszen az ő munkásságuk megkerülhetetlen.

Moshe: *Istoria evreilor din Transilvania (1623–1944)*. București: Editura Enciclopedică, 1994., Carmilly-Weinberger, Moshe *A zsidóság története Erdélyben (1623–1944)*. Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1995.

A tanulmánynak nem célja a holokauszttagadás irodalmával foglalkozni, és a holokausztrelativizálást művelő szerzők is csak abban az esetben kerülnek említésre, amennyiben az Észak-Erdélyre vonatkozó holokauszt-interpretációkkal állnak kapcsolatban. Az 1989-es román rendszerváltozást követően elszaporodtak a szélsőjobboldali szervezetek és a romániai zsidóirtásokat tagadó vagy a román felelősséget bagatellizáló kiadványok. Erre vonatkozóan részletes áttekintést közölnek Tibori Szabó Zoltán, Michael Shafir és Florin Lobont komparatív tanulmányai, valamint a Wiesel-bizottságként is emlegetett Romániai Holokausztot Tanulmányozó Nemzetközi Bizottság (International Commission on the Holocaust in Romania / Comisia Internațională pentru Studiarea Holocaustului în România) 2005-ös jelentése a romániai holokausztról.³ Legújabban Michael Shafir publikált a témában a kelet-közép-európai országokbeli (Litvánia, Lettország, Észtország, Magyarország, Szerbia, Horvátország, Románia) helyzetet hasonlítva össze.⁴

A magyarországi holokauszt romániai és magyarországi interpretációjának aszimmetrikus voltával, konfliktusforrásaival és gyökereivel Randolph L. Braham és Holly Case is részletesen foglalkozott.⁵ Az ő eredményeiket nem lehet megkerülni, így jelen

³ Tibori Szabó Zoltán: Románia és a holokauszt. Felemás szembenézés a múlttal. In: Karsai László – Molnár Judit (szerk.): *Küzdelem az igazságért. Tanulmányok Randolph L. Braham 80. születésnapjára*. Budapest: MAZSIHISZ, 2002. 663–694., Shafir, Michael: Between Denial and „Comparative Trivialization”: Holocaust Negationism in Post-Communist East Central Europe. In: Braham, Randolph L. (ed.): *The Treatment of the Holocaust in Hungary and Romania During the Post-Communist Era*. Boulder: The Rosenthal Institute for Holocaust Studies Graduate Center, City University of New York, Social Science Monographs, 2004. 43–136.; Lobont, Florin: Antisemitism and Holocaust Denial in Post-Communist Eastern Europe. In: Stone, Dan (ed.): *The Historiography of the Holocaust*. New York: Palgrave Macmillan, 2004. 240–268., Friling, Tuvia – Ioanid, Radu – Ionescu, Mihail E. (ed.): *Final Report. International Commission on the Holocaust in Romania*. Iași, București: Polirom, 2005. 333–380.

⁴ Shafir, Michael: The Nature of Postcommunist Antisemitism in East Central Europe: Ideology’s Backdoor Return. *Journal of Contemporary Antisemitism*, 2018/1. 33–61.

⁵ Braham, Randolph L.: *Román nacionalisták és a holokauszt. Kitalált*

tanulmányunk jelentősen támaszkodik az írásaikra. Fontos megjegyezni, hogy a Braham szerkesztésében megjelent bibliográfia magába foglalja a román történetírás magyarországi holokauszttal kapcsolatos eredményeit is.⁶ Hasonlóan hasznos Jean Ancel bibliográfiája is a romániai zsidóság történetével kapcsolatban.⁷

2. Észak-Erdély a romániai holokauszt-szakirodalomban

A holokauszt historiográfiájának klasszikus periodizációja öt korszakot különböztet meg, amelyből az első az 1930-as és 1940-es évekre esik, a második pedig az 1940-es és 50-es évekre. A második fázist a lineáris leírások, az események „hogyan történt”-típusú tárgyalása jellemezte. Ezt követően, a harmadik (1960-as évek) és a negyedik (1970-es és 1980-as évek) időszakokban a holokauszt-történetírás által feldolgozott témák kiszélesedtek, a problémák megközelítési és értelmezési módja kifinomult. Az ötödik fázisban (1990-es évek) új, általános holokausztszintézisek láttak napvilágot köszönhetően annak, hogy megnyíltak a kelet-európai levéltárak, és

mentőakciók politikai kiaknázása. Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 1998. Angol nyelven: Braham, Randolph L.: *Romanian Nationalists and the Holocaust: The Political Exploitation of Unfounded Rescue Accounts.* New York: The Rosenthal Institute for Holocaust Studies, Columbia University Press, 1998.; Case, Holly: *Between States. The Transylvanian Question and the European Idea during World War II.* Stanford, California: Stanford University Press, 2009. 175–198. és 211–218. Braham elemzése egyébként jelentős mértékben támaszkodik az ugyancsak az ő szerkesztésében megjelent könyvre a romániai holokausztról. Itt több szerző is (Victor Eskenasy, Alexandru Florian) foglalkozik az 1989 utáni román történetírás és az antiszemitizmus kapcsolatával, illetve a román holokauszt irodalmával. Braham, Randolph L. (ed.): *The Tragedy of Romanian Jewry.* New York: Columbia University Press, 1994.

⁶ Braham, Randolph L. (szerk.): *A magyarországi holokauszt bibliográfiája.* 1–2. kötet, Budapest: Park Könyvkiadó, 2010. Angol nyelven: Braham, Randolph L. (ed.): *Bibliography of the Holocaust in Hungary.* New York, Boulder: Rosenthal Institute for Holocaust Studies, Graduate Center, City University of New York, 2011.

⁷ Ancel, Jean – Eskenasy, Victor: *Bibliography of the Jews in Romania.* Tel Aviv: The Goldstein-Goren Centre for the History of the Jews in Romania, Diaspora Research Institute, Tel Aviv University, 1991.

nyugaton is új, korábban a kutatás elől elzárt forrástípusok jelentek meg.⁸ Romániában, mint ahogyan a kommunista országok többségében, ez a periodizáció nem érvényesíthető maradéktalanul, hiszen 1947 decemberétől kezdődően hosszú évekig nem tette lehetővé a sztálinista történet szemlélet a holokauszt-történetírásnak az olyan típusú organikus fejlődését, mint a nyugati világban.⁹ Az 1960-as éveket követően a Kommunista Párt által ellenőrzött romániai történetírást egyre inkább a nacionalista szemléletmód határozta meg, és ez befolyásolta a holokauszttal kapcsolatos szakirodalmat is. A nemzetközileg elfogadott periodizációból Romániában a második és az ötödik fázis tudott a leginkább érvényesülni.

2.1. A kezdeti időszak

A magyar holokauszt romániai historiográfiája hosszú időn keresztül kötődött a politikumhoz és a két ország közötti viszony alakulásához. A ma működő romániai kutatóműhelyek/csoportok és a mai román történészek viszonyulása a magyarországi/észak-erdélyi holokauszthoz több esetben is ezekkel a tényezőkkel hozható összefüggésbe.

Az Erdély, illetve Észak-Erdély birtoklásáért folyó magyar–román versengés retorikai és politikai repertoárja 1944 őszétől új elemmel, a holokauszt témájával bővült. Románia számára az észak-erdélyi zsidóság tragédiájának a feltárása és a hazai, illetve a nemzetközi közvéleménnyel való megismertetése kulcsfontosságúvá vált, hiszen ez a területi vitában komoly ütőkártyának számíthatott. Többek között ezzel magyarázható az, hogy már a korai időkben a román sajtó, a román politikum, de maga a történetírás érdeklődése is nem a teljes magyarországi, hanem szinte kizárólag az észak-erdélyi holokauszt felé fordult. Ez a fókusz mind a mai napig megmaradt. Látni kell ugyanakkor azt is, hogy a román hatóságok

⁸ Michman, Dan: *Holokauszt és történetírás*. Budapest: Balassi Kiadó, 2008. 291–301.

⁹ Rövid áttekintést közöl: Fox, Thomas C.: *The Holocaust under Communism*. In: Stone, 2004. 420–439.

által elkövetett bukaresti, moldovai, bukovinai, besszarábiai és transznisztriai vérengzések is nyilvánosságra kerülhettek Romániában a háborút követő néhány évben.

Már Románia 1944. augusztus 23-i kiugrását, a szövetségesek oldalára történő átállását követően megkezdődtek a román sajtóban az óromániai, besszarábiai, bukovinai és az észak-erdélyi zsidók tragikus sorsáról szóló tudósítások, beszámolók. A bukaresti *Reșterea Noastră* című zsidó hetilapban 1944. szeptember 1-jén jelent meg egy rövid cikk a magyarországi deportálásokról, anélkül, hogy az elhurcoltak további sorsáról információkat tudott volna közölni.¹⁰ Egy hónappal később a romániai zsidók központi hetilapja, a bukaresti *Curierul Israelit* svájci forrásokra hivatkozva adott hírt arról, hogy a „nyolcszázezer” magyarországi zsidó nagy részét lemészárolták, és valószínűleg alig kétszázezren maradtak életben közülük.¹¹

Észak-Erdély 1944 őszi felszabadulását követő első hetekben, hónapokban még csak igen keveset lehetett tudni az 1944. május-június folyamán deportált észak-erdélyi zsidók sorsáról. Először 1944. október 28-án egy kolozsvári román lapban, a *Tribuna Ardealului*-ban írtak arról, hogy egész Észak-Erdélyben alig maradt 2000 zsidó, és a deportáltak nagy részét valószínűleg megölték.¹² Hetekkel később László Béla újságíró a kolozsvári magyar nyelvű *Világosság*-ban foglalta össze egy négyrészes cikksorozatban az 1944-es tragédiát. Az 1944. november 19-én megjelenő negyedik rész kitért arra, hogy egy „Lengyelországból kalandos módon elmenekült és hazatért Weiss Hugó” nevű kereskedő beszámolt az Auschwitzba deportált zsidók sorsáról.¹³

Az erdélyi/romániai román és az erdélyi magyar sajtó közötti interpretációs eltérések már az 1944. augusztus 23-át követő első hetekben nyilvánvalóvá váltak. A felszabadult területek magyar

¹⁰ Crimele guvernului maghiar. *Reșterea Noastră*, 1944. szeptember 1. 2.

¹¹ Bilanțul masacrărilor evreiești în Ungaria. *Curierul Israelit*, 1944. október 1. 4.

¹² Transformările din Ardeal se vor face în spirit de omenie. *Tribuna Ardealului*, 1944. október 28. 2.

¹³ László Béla: Lepecsételt vagonok – ismeretlen útirány. *Világosság*, 1944. november 19. 2.

sajtója a román sajtóhoz képest megkésve és a tényekre szorítkozva, a morális felelősség kérdését megkerülve/mellőzve tudósított a magyarországi holokausztról. Ezzel szemben a román sajtó már a kezdetektől felvetette nem csak a magyar állam felelősségét a zsidók kifosztásában és megsemmisítésében, de az együttműködő helyi magyar hatóságokét és a passzív, sok esetben hasznot hajtani akaró magyar lakosságét is. A román sajtó ugyanakkor gyakran összekapcsolta az észak-erdélyi magyar hatóságok által elkövetett románellenes atrocitásokat a zsidók ellen elkövetett bűnökkel.¹⁴ Ugyanez a módszer köszönt vissza évtizedekkel később a nemzeti-kommunista történetírás narratívájában.

Közvetlenül a II. világháborút követő években, hasonlóan Magyarországhoz és a többi közép- és kelet-európai államhoz, Romániában is megjelentek azok a tudományos igényű vagy nagymértékben a személyes sorstragédiák feltárásán alapuló munkák, amelyek a holokauszt szörnyűségeit ismertették, vagy éppenséggel az egyes államok, kormányok felelősségét tárgyalták.¹⁵ Matatias Carp bukaresti zsidó ügyvédnek az 1946–1948 között megjelent háromkötetes összefoglalója például részletesen foglalkozott a legionárius állammal és a legionárius lázadással, az 1941-es jászvásári pogrommal és a transznisztriai deportálásokkal.¹⁶ A szerző az észak-erdélyi zsidók sorsát külön kötetben tervezte tárgyalni, amely végül nem készült el. Önálló könyvben foglalkozott viszont a magyar csendőrök 1944. szeptemberi sármási vérengzésével, amelynek során 126 zsidót végeztek ki.¹⁷ A bevezető az 1244-es évvel, tehát a 13. század

¹⁴ Az erdélyi román sajtóban 1944–1946 között megjelent holokauszttal kapcsolatos cikkekre l. Tibori Szabó Zoltán: *Árnyékos oldal. Zsidó identitástudat Erdélyben a holokauszt után*. Kolozsvár: Koinónia, 2007. 211–217.

¹⁵ A magyarországi historiográfiára l. Csósz László – Gellért Ádám: *Holocaust Research and Infrastructure in Hungary. Dapim: Studies on the Holocaust*, 2017/2. 146–154.

¹⁶ Carp, Matatias: *Cartea neagră. Suferințele evreilor din România, 1940–1944*. Vol. 1., București: Tip. Socec, 1946, Vol. 2., București: Ed. Dacia Traiana, 1948, Vol. 3, București: Ed. Dacia Traiana, 1947.

¹⁷ Carp, Matatias: *Sărmaș. Una din cele mai oribile crime fasciste*. București: Tip. Socec, 1945.

közepével indít, felsorolva a magyarok zsidókkal szemben elkövetett kegyetlenkedéseit, jogsértéseit. A rövid kronologikus ismertetés után, elérkezve a sármási tragédiához, a következőket írja a szerző: „A magyar gyilkosságok hosszú sorában a sármási zsidó lakosság kivégzése olyan kirívó epizódot jelent, amely arányaiban nem, de intenzitásában és bestialitásában méltán vetekszik a krasznodari, katyni, kijevi, majdaneki és auschwitzi rettenetes mészárlásokkal”.¹⁸

2.2. Az államszocializmus időszaka

Matatias Carp könyveit a sztálinista időszakban indexre tették, röviddel a megjelenésüket követően szinte teljes mértékben hozzáférhetetlenné váltak. Hasonlóan a Szovjetunióhoz, ahol ugyancsak ebben az időszakban, 1946-ban tiltották be Ilja Ehrenburg és Vaszilij Grosszman *Fekete könyvét*, egy-két évtizedig maga a holokauszt témája is tabutémává vált Romániában. Matatias Carp háromkötetes műve csak későn, az 1990-es években került vissza a körforgásba fordítások, illetve újrakiadás révén. A 90-es évek kiadásai viszont teljesen más kontextusban történtek. Először 1993-ban jelent meg egy magyar nyelvű részleges fordítás a több Erdély-témájú könyvet is publikáló, jobboldali, konzervatív körökhöz közel álló Primor Kiadónál. Ugyanez a kiadó egy évvel később angolul is megjelentette a könyvet.¹⁹ Ugyancsak magyar körökhöz köthető egy 1995-ös román nyelvű kiadás is.²⁰ Ezt egy újabb, 1996-os román és egy 2009-es francia változat követte.²¹ Az 1993-as magyar kiadás előszava nem hagyott kétséget afelől, hogy a szerkesztőnek és a kiadónak mi volt a szándéka a könyv megjelentetésével: Matatias

¹⁸ Matatias, 1945. 10. (a szerző fordítása)

¹⁹ Carp, Matatias: *Holocaust Romániában. Tények és dokumentumok a romániai zsidók pusztulásáról, 1940–1944.* Budapest: Primor Kiadó, 1993., Carp, Matatias: *Holocaust in Rumania. Facts and Documents on the Annihilation of Rumania's Jews, 1940–1944.* Budapest: Primor, 1994.

²⁰ Carp, Matatias: *Cartea neagră. Suferințele evreilor din România, 1940–1944.* I. Sao Paulo: Zolcsák Kiadása, 1995.

²¹ Carp, Matatias: *Cartea neagră. Suferințele evreilor din România, 1940–1944.* București: Editura Diogene, 1996. és Carp, Matatias: *Cartea neagră. Le livre noir de la destruction des Juifs de Roumanie, 1940–1944.* Paris: Denoël, 2009.

Carp évtizedek óta elhallgatott művével akarták megcáfolni a román történetírás azon állítását, amely szerint Romániában nem volt zsidóirtás: „... a román sajtó és propagandatermékek 40 év óta harsogják a világra, hogy Románia volt az egyetlen német befolyás alá került ország, ahol a zsidókat a II. világháború idején megkímélték. Ugyanakkor ezeknek a »termékeknek« a szerzői az újságcikkek százaiban és a propagandakiadványok tucatjaiban azt próbálják elhitetni a nemzetközi közvéleménnyel, hogy a magyarok a zsidók százezreit pusztították el.”²²

A Takács Ferenc által írt előszó nyíltan utalt az évtizedeken keresztül húzódó román–magyar történelemszítára. Ezzel a vitával kapcsolatban állapította meg az erdélyi kérdéstről írt könyvében Holly Case, hogy az észak-erdélyi holokauszt megítélése az 1970-es évektől egyre inkább a kieléződő román–magyar viszonyoknak rendelődött alá.²³ Ezért történhetett meg az, hogy az államszocialista időszak román történeti munkái azt hangsúlyozták ki, hogy amíg a magyar hatóságok Észak-Erdélyben szinte teljesen kiirtották a zsidó lakosságot, addig a romániai (köztük a dél-erdélyi) zsidók többsége túlélte a holokausztot.

Az 1960-as évekre jellemző szórványos megjelenések után az 1970-es évtized volt az az időszak, amikor újból témává vált a holokauszt a romániai történetírásban. Randolph L. Braham két tényezőben látta ennek az okát. Egyfelől, hogy a Román Kommunista Párt főtitkára és egyben Románia vezetője, Nicolae Ceaușescu meg akarta teremteni annak a lehetőségét és tudományos megalapozását, hogy az ország 1940–1944 közötti diktátorát, az 1946-ban háborús bűnök vádjával kivégzett Ion Antonescu marsallt rehabilitálják.²⁴ Másfelől Braham szerint külpolitikai okok is közrejátszottak a holokauszt újbóli tematizálásában. A pártvezetés

²² Takács Ferenc: Előszó a fordításhoz. In: Carp, 1993. 7.

²³ Case, 2009. 214.

²⁴ Ion Antonescu szerepének az átértékelése Marin Preda román író 1975-ös regényével (*Delirul* = A delírium) kezdődött el. A regényben a marsall több esetben is pozitív fényben tűnik fel. A regény megjelenését követően a történeti munkák korábbi negatív Antonescu-értelmezése is megváltozik. L. bővebben: Moisa, Gabriel: *History, Ideology and Politics in Communist Romania, 1948–1989*. Budapest: Eötvös Loránd University, 2012. 177–178.

javítani igyekezett az országról kialakult negatív külföldi képet. Ezt pedig többek között hamis, de Románia számára kedvező történeti állításokkal próbálta elérni. Románia, illetve Ion Antonescu zsidókkal szemben tanúsított humánus magatartását állították szembe Magyarország és a Horthy-rendszer háború alatti barbarizmusával.²⁵ Nem szabad figyelmen kívül hagyni egyéb bel- és külpolitikai tényezőket sem. Az 1965 óta hatalmon lévő Nicolae Ceaușescu az 1970-es évek elejére külpolitikailag jelentős sikereket ért el, sikerült konszolidálnia a hatalmát, és a Szovjetunióval szemben különutas politikai irányvonalat érvényesített. A 80-as évekre viszont egyre nagyobb lett Románia nemzetközi elszigeteltsége, belpolitikai téren pedig megerősödött a társadalom felett gyakorolt ideológiai és hatalmi szigor. A baloldali diktatúra elmélyülésével egy időben a nemzetiségekkel szemben gyakorolt elnyomás is egyre nagyobbá vált, mely fokozottan irányult a magyar kisebbség ellen. Az észak-erdélyi holokauszt és a magyar bűnök tematizálása tehát nem csak Antonescu rehabilitációját – és ezzel együtt hazafivá, illetve a nemzeti függetlenség harcosává történő avaszálását – szolgálták, hanem a magyar kisebbség ellen is irányultak.²⁶

Nem véletlenül került napirendre ezekben az években a román nemzet történelme, a Kárpát-medencei őshonosság kérdése és egy sor, az erdélyi kérdést is érintő történeti probléma.²⁷ A román történetiszemlélet új irányvonalát a Román Kommunista Párt 1974-ben megtartott 11. kongresszusa és az 1976-os kulturális program határozták meg. Az 1974-es kongresszuson elfogadott pártprogram szellemében a román „történések” olyan múltbeli eseményeket értelmeztek és írtak át, amelyek révén a nemzet dicsőségét növelni,

²⁵ Braham, 1998. 41., Vö.: Friling et al., 2005. 337–348.

²⁶ A Ceaușescu-rendszerről és annak nemzetiségi politikájáról I. Tismăneanu, Vladimir – Dobrinu, Dorin – Vasile, Cristian (ed.): *Comisia Prezidențială pentru Analiza Dictaturii Comuniste din România. Raport final*. București: Humanitas, 2007. 337–339., Novák Csaba Zoltán: *Aranykorszak? A Ceaușescu-rendszer magyarságpolitikája, 1965–1974*. Csíkszereda: Pro-Print, 2011. 64–102.

²⁷ 1983-ban jelent meg az Erdélyt ősi román területként bemutató könyv, amelyet 1984-ben és 1988-ban (II. kiadás) román nyelven is kiadtak: Ceaușescu, Ilie: *Transylvania, an Ancient Romanian Land*. Bucharest: Military Pub. House, 1983.

az elkövetett bűnököt pedig meg nem törtéنتté lehetett tenni.²⁸ Ebbe a trendbe illeszkedett bele egy, az észak-erdélyi antifasiszta ellenállásról szóló kiadvány, amely 1974-ben jelent meg, és az erdélyi románság magyar uralom alatti hősiességét hangsúlyozta.²⁹

A holokauszt kérdésében a román történetírás számára Ceaușescunak egy – az 1974-es pártprogram szellemiségéhez igazodó – 1975-ös beszéde adta meg az iránymutatást. A II. világháború befejezésének 30. és Románia függetlenségének 98. évfordulója alkalmával elmondott szónoklatában Ceaușescu teljesen torz képet festett a romániai holokausztról. Az 1941-es jászvásári pogrom áldozatairól mint „meggyilkolt személyekről”, nem pedig mint zsidókról ejtett szót, és az áldozatok számát minimalizálta. Észak-Erdéllyel kapcsolatban 170.000 németországi kényszermunkára elvitt állampolgárról beszélt. Azon kívül, hogy a szám eltúlzott volt, egy szóval sem utalt arra a diktátor, hogy ezek az állampolgárok tulajdonképpen zsidók voltak.³⁰ Ez a típusú fogalomhasználat egyértelmű szovjet hatásról árulkodott. Hiszen a Szovjetunióban már a holokauszt idején sem nevesítették az áldozatokat. Auschwitz felszabadításakor például négymillió elpusztult állampolgárról beszéltek, a Szovjetunió területén felállított emlékműveken pedig a nácizmus áldozatául eső állampolgárokként szerepeltek a zsidók.³¹

Az 1970-es években szaporodtak el a romániai származású, de külföldön élő szerzők olyan munkái, amelyek megpróbálták kisebbiteni az Antonescu-rendszer bűneit, illetve kihangsúlyozni a romániai és a magyarországi/észak-erdélyi zsidók sorsa közötti különbségeket. Stephen Fischer-Galați egy 1974-es tanulmányában

²⁸ L. Braham, 1998. 42–56. és Moisa, 2012. 120–133.

²⁹ Angol nyelven öt évvel később, 1979-ben jelent meg: Zaharia, Gheorghe – Vajda, Ladislau (szerk.): *The Antifascist Resistance in the North-East of Transylvania, September 1940–October 1944*. București: Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1979.

³⁰ Braham, 1998. 42. Eredeti megjelenés: Ceaușescu, Nicolae: *Cuvântare la adunarea festivă din Capitală cu prilejul împlinirii a 30 de ani de la victoria asupra fascismului și a 98 de ani de la cucerirea independenței de stat a României, 9 mai 1975*. București: Editura Politică, 1975. 15.

³¹ Friling et al., 2005. 336.

az észak-erdélyi zsidók megsemmisítését állította ellentétbe Ion Antonescu és a román nép példás magatartásával, amellyel megakadályozták a romániai zsidóság kiirtását.³² A román államhatalomnak kapóra jöttek a külföldi szerzők románpárti kijelentései, mindezekkel együtt pedig a hazai történészeket is arra ösztönözték, hogy olyan szövegeket alkossanak, amelyek propagandacélokra is felhasználhatóak.

A zsidóüldözések története iránt megnövekedett érdeklődés mellett az 1970-es évek az intézményesülés terén is újat hoztak. Az 1989-es romániai rendszerváltást megelőzően nem működött az országban olyan intézmény, amely kimondottan a holokausztkutatásra szakosodott volna. A sztálinista korszak történetírását az 1951-ben létrejött Román Kommunista Párt Központi Bizottsága mellett működő Történettudományi és Társadalompolitikai Kutatóintézet, a Ceaușescu-korszakét pedig az Ilie Ceaușescu által vezetett Hadtörténeti és Elméleti Központ (Centrul de Istorie și Teorie Militară) határozta meg.³³

A Romániai Zsidó Hitközségek Szövetsége keretében 1977-ben hozták létre a Romániai Zsidóságtörténeti Kutatóközpontot (Centrul pentru Studiul Istoriei Evreilor din România) Bukarestben, amely a II. világháború utáni időszak első ilyen jellegű tudományos intézménye volt az országban.³⁴ A kommunista blokkban is ritkaságszámba ment, hiszen ezen kívül csak Varsóban működött kifejezetten zsidóságtörténeti kutatásokra szakosodott intézmény (Zsidó Történeti Intézet, 1947). Az akkori romániai országos főrabbi, Moses Rosen és néhány bukaresti zsidó értelmiségi által kezdeményezett központ ma is működik.³⁵ A falai között mind a kezdetekben, mind a későbbi időszakban többretű zsidóságtudomány

³² Fischer-Galați, Stephen: Fascism, Communism, and the Jewish Question in Romania. In: Vago, Bela – Mosse, George L. (ed.): *Jews and Non-Jews in Eastern Europe, 1918–1945*. New York: John Wiley and Sons, 1974. 171.

³³ Braham, 1998. 50.

³⁴ A háttérinformációkra l. Natalia Lazăr: CSIER – 40 de ani (1977–2017). Interviu cu dr. Lya Benjamin, cercetător CSIER, 24 noiembrie 2017. *Revista de Istorie a Evreilor din România*, 2017/2. 232–243.

³⁵ Honlapjuk: http://www.csier.jewishfed.ro/public_html/ (letöltés ideje: 2018. augusztus 6.)

folyt, amelynek része volt természetesen a holokauszt kutatás is.³⁶

A bukaresti Zsidóságtörténeti Kutatóközpont 1985-öt követően számos, a holokauszttal vagy az általános romániai zsidóságtörténettel foglalkozó könyvet jelentetett meg. Ezek közül egyik sem foglalkozott kiemelten sem Erdéllyel, sem az 1940–1944 közötti Észak-Erdéllyel. Meg kell említenünk viszont azt, hogy a *Források és történeti emlékek a romániai zsidóságra nézve* című román nyelvű forráskiadványuk 1849-ig, a *Zsidók Romániában 1940–1944 között* című szintén románul íródott dokumentumkötet-sorozatuk pedig az 1944-es évre vonatkozóan tartalmaz erdélyi vonatkozású dokumentumokat is.³⁷

A magyarországi/észak-erdélyi holokauszt 1989 előtti román interpretációja a román–magyar szimbolikus harc mezején helyezhető el. Ez a küzdelem Izraelben, a Yad Vashemben is zajlott. Az 1980-as évekbeli román diplomáciai jelentések arról számoltak be, hogy az izraeli nagykövetségen keresztül a román Külügyminisztérium több alkalommal is kapcsolatba lépett Jean Ancellel, Béla Vagóval vagy az ugyancsak romániai származású Lucia Langgal. A követségi jelentések általában azt jegyezték meg, hogy ezek a kutatók viszonylag barátságosan viszonyulnak Romániához, de Ancel és Vago kritikus hangokat is megfogalmaznak a román holokauszt-történetírást illetően.³⁸ A kontextushoz hozzátartozik, hogy 1982-ben a Yad Vashem és a Román Kommunista Párt Központi Bizottsága mellett működő Történettudományi és Társadalompolitikai Kutatóintézet (Institutul de Studii Istorice și Social-Politice de pe lângă Comitetul Central al PCR) tapasztalatszerére és a holokausztra vonatkozó kutatások

³⁶ Az intézet 1985–2010 közötti publikációira

http://www.csier.jewishfed.ro/public_html/index.php/lucrari-ale-csier/6-lista-de-cri-publicate (letöltés ideje: 2018. augusztus 6.)

³⁷ L. főként: *Izvoare și mărturii referitoare la evreii din România*. Vol. 2, partea 1–2, București: Editura FCER, 1988–1990., *Evreii din România între anii 1940–1944*. Vol. 4: *1943–1944: Bilanțul tragediei – renașterea speranței*. București: Editura Hasefer, 1998.

³⁸ *Arhivele Diplomatice MAE*, Fond Probleme, Problema 217/1983 (Israel), 1286. dosszié, 7–8.

elősegítésére vonatkozó megállapodást kötött.³⁹ Ennek részeként Izraelben és Romániában is konferenciákra került sor. Az 1983. március 20–24. között a Yad Vashemben lezajlott, „A holokauszt időszakának historiográfiája” című konferencián Vago arról beszélt, hogy a román szakma negligálja a romániai holokauszt témáját, a besszarábiai és bukovinai zsidók sorsát illetően pedig nagyon hiányosak az ismeretek.⁴⁰ Negatív példaként hozta fel ugyanakkor Aurel Karetcki és Maria Covaci jászvásári pogromról megjelent 1978-as könyvét, amelyik minimalizálta a románok felelősségét.⁴¹ A könyv szerint a zsidók tragédiájáért a németek és néhány helyi kollaboráns volt a felelős, miközben a román lakosságot a humanitárius szellem és attitűd jellemezte, és távol tartotta magát a zsidóellenes akcióktól.⁴² Jean Ancel kitért a tankönyvek problémájára is, amelyekből teljesen kimaradt a holokauszt témája.⁴³ A román külügyminisztérium egyébként aggódva figyelte azt, hogy a Yad Vashembe folyamatosan érkeznek olyan Magyarországon, vagy a dél- és észak-amerikai emigrációban megjelent magyar kiadványok, amelyek Románia holokausztban játszott szerepét rossz fényben tüntetik fel.⁴⁴

Az 1983-as izraeli tudományos ülészak folytatásaként 1984-ben is konferenciát rendeztek. Ezúttal Bukarestben került sor a rendezvényre, és a központi téma az észak-erdélyi holokauszt 40. évfordulója volt.⁴⁵ Ezen a rendezvényen előadott többek között

³⁹ L.: *Analele de Istorie*, 1983/5. 114.

⁴⁰ *Arhivele Diplomatice MAE*, Fond Probleme, Problema 217/1983 (Israel), 1286. dosszié, 7–8.

⁴¹ A könyv szerzői szerint a jászvásári pogromért a németek és néhány félrevezetett, túlbuzgó román vasgárdista volt a felelős. Állításukkal ellentétben nem 3233 zsidó áldozat volt, hanem több mint tizennégyezer, a vérengzést pedig a román rendőrség, csendőrség és román katonák vitték véghez. A zsidók elleni hadjáratban a civil lakosságból is sokan részt vettek. Karetcki, Aurel – Covaci, Maria: *Zilele însângerate de la Iași, 28–30 iunie 1941*. București: Editura Politică, 1978. 16., Vö.: Friling et al., 2005. 120–126.

⁴² *Arhivele Diplomatice MAE*, Fond Probleme, Problema 217/1983 (Israel), 1286. dosszié, 7–8.

⁴³ *Arhivele Diplomatice MAE*, 8.

⁴⁴ *Arhivele Diplomatice MAE*, 16–21.

⁴⁵ Érdekes megjegyezni, hogy ugyancsak 1984-ben zajlott le Budapesten a

Yehuda Bauer, a jeruzsálemi Héber Egyetem tanára és Jean Ancel, a Yad Vashem kutatója is.⁴⁶ A román hatalmat tehát zavarták ugyan a meghatározó izraeli kutatók romániai holokauszttal kapcsolatos kijelentései, de mindeközben integrálni is igyekezett őket, vagy legalábbis jó kapcsolatot próbált ápolni velük. Alkalmanként pedig ezek a kutatók akaratukon kívül is a nacionalista történetnéző eszközeivé váltak. A konferencia előadásainak szerkesztett változatát 1985-ben közölték az RKP KB mellett működő TTK évkönyvében, az *Anale de Istorie*-ben, sőt, külön kiadvány is készült az anyagokból *Remember* címmel.⁴⁷ A 71 oldalas, román, angol, majd 1986-ban francia és spanyol nyelvre is lefordított füzetet a bukaresti Zsidóságtörténeti Kutatóközpont adta ki. A publikáció az észak-erdélyi zsidók tragédiájának 40. évfordulója alkalmával rendezett megemlékezés rövid ismertetését, az észak-erdélyi holokauszt etapjainak vázlatos bemutatását tartalmazza, valamint néhány, a romániai közösségekre vonatkozó, *Pinkas HaKehilot*-ból átvett táblázatos adatsort.⁴⁸ A meglepően tárgyilagos anyagokból összeálló füzet nem csak egyszerű évfordulós kiadvány volt. Valószínűleg egyszerre volt válasz az 1983-as jeruzsálemi konferencián elhangzott Románia-ellenes bírálatokra, és egyszerre szolgálta azt a célt is, hogy kiemelve a magyar hatóságok brutalitását és az észak-erdélyi román lakosság zsidóbarátságát. Külön fejezet foglalkozott ugyanis a zsidómentésekkel. Ebben említést tettek Márton Áronról, mint a magyar embermentők egyik ritka példájáról, és bőven beszéltek a menekülőket segítő román parasztokról: „A magyar lakossággal ellentétben, amelynek többsége a legjobb esetben is közömbös maradt, a román lakosság nagyon sok településen aktívan

Magyar Tudományos Akadémián az első magyarországi holokauszt tematikájú konferencia. Csósz – Gellért, 2017. 146.

⁴⁶ *Remember. 40 de ani de la masacrarea evreilor din Ardealul de Nord sub ocupația horthystă*. București: Federația Comunităților Evreiești din Republica Socialistă Română, 1985. 12. L. még: Calafeteanu, Ion: *Lucrările simpozionului științific româno–israelian. Anale de Istorie*, 1985/1. 71–111.

⁴⁷ *Remember*, 1985.

⁴⁸ *Pinkas HaKehilot. Encyclopaedia of Jewish Communities. Rumania. Vol. II*. Jerusalem: Yad Vashem, 1980.

közreműködött a zsidók megmentésében”.⁴⁹

Ugyancsak ebben az időszakban, 1985-ben jelent meg Mihai Fătu és Mircea Mușat szerkesztésében egy román nyelvű könyv a következő címmel: *A horthysta-fasiszta terror Északnyugat-Romániában, 1940. szeptember – 1944. október*.⁵⁰ A könyv illeszkedett a korábbi román történetírás tendenciáihoz, jelezve azt, hogy Jean Ancel és Bela Vago aggályai nem veszítettek időszerűségükből. A román szerzőpáros részletesen foglalkozott azokkal a sérelmekkel, amelyek az észak-erdélyi románokat érték az 1940–1944 közötti magyar uralom alatt, viszont aránytalanul keveset beszélt a zsidók sorsáról. A zsidóüldözések történetének rekonstruálásához két román levéltári hivatkozástól eltekintve a magyar történeti irodalmat használták fel. A címválasztás és a kötet szerkezete is azt jelezte, a szerzők a magyar uralom démonizálására törekedtek, és szándékosan mosták egybe az észak-erdélyi románok szenvedését a holokauszttal.⁵¹ A címben szereplő Északnyugat-Románia megnevezés pedig arra utal, hogy a szerzők magával Észak-Erdélynek, mint területi egységnek a létezésével is vitába szálltak.⁵²

Az 1980-as évek fő jellemzőjévé vált az egyre nagyobb számban megjelenő, hamis állításokkal és kontextualizációval élő holokausztértelmezések publikálása. Ezeknek a Romániában kiadott könyveknek, brosrúrnak, cikkeknek a jelentős része Észak-Erdéllyel foglalkozott, és erősen kötődött az országban élő magyar kisebbség és a szomszédos Magyarország ellen folytatott kampányhoz. Ekkor váltak Oliver Lustig nagy hatású, de sok csúsztatást, torzítást tartalmazó írásai a román nacionalista

⁴⁹ Remember, 1985. 45. (a szerző fordítása)

⁵⁰ Fătu, Mihai – Mușat, Mircea (coord.): *Teroarea horthysto-fascistă în nord-vestul României, septembrie 1940–octombrie 1944*. București: Editura Politică, 1985.

⁵¹ Amint láttuk, az észak-erdélyi román és zsidó szenvedések együttes tárgyalása, annak a hangsúlyozása, hogy a magyar uralom alatt nem csak a zsidók, hanem a románok is sokat szenvedtek, nem a szerzőpáros találmánya. Már egészen korán, 1944 őszén megjelent a román sajtóban ez a típusú narratíva. L. a *2.1-es fejezet* elejét.

⁵² Vö. Case, 2009. 215.

történetírás referenciáivá.⁵³ Egyébként Lustig írt lesújtó kritikát az 1986-ban megjelent háromkötetes *Erdély történetéről* is. Ez alkalommal viszont jogosan marasztalta el a Magyar Tudományos Akadémia által kiadott könyv szerzőit amiatt, hogy szinte teljes mértékben negligálták a holokauszt témáját, alig téve említést a magyarországi/erdélyi zsidók megsemmisítéséről.⁵⁴

Az észak-erdélyi holokauszt történetéhez hozzátartoznak a mentőakciók, illetve az egyéni menekülési próbálkozások. A zsidónak minősített és ezáltal munkaszolgálatra vagy deportálásra ítélt észak-erdélyiek közül csak nagyon kevesen szöktek meg. 1944 áprilisában és májusában – Magyarországhoz képest – a szomszédos Románia már viszonylag biztonságosnak mondható helynek számított. Ez annak ellenére is igaz, hogy Románia ekkor még Németország szövetségese volt, és a román hatóságok számos esetben visszatoloncolták a menekülőket magyar területre, vagy átadták őket a németeknek.⁵⁵ A menekülési lehetőséggel élt többek között Weinberger Mózes neológ rabbi is. Rögtön a felszabadulást követően a kolozsvári zsidó túlélők részéről igen súlyos vádak érték Weinbergert és a korábbi zsidó vezetőket. A rabbi ellen az volt a vád, hogy ismerte a gettósítások és a deportálások valódi célját, nem figyelmeztette a közösséget a rá váró veszélyekről, cserbenhagyta őket, és csak a saját életének a megmentésével törődött. A vallási vezető közvetlenül a gettósításokat megelőző napon, 1944. május 2-án szökött át Kolozsvárról Romániába. Későbbi nyilatkozataiban és írásaiban az átszökését azzal indokolta, hogy mentőakciót akart szervezni az észak-erdélyi zsidók számára.⁵⁶

⁵³ L. bővebben: Braham, 1998. 46–47.

⁵⁴ Lustig, Oliver: Denaturări și falsificări care jignesc și profanează memoria victimelor terorii horthyste. *Magazin Istoric*, 1987/5. 68–80.

⁵⁵ A menekülésekről l. bővebben: Tibori Szabó Zoltán: *Élet és halál mezsgyéjén. Zsidók mentése és menekülése a magyar–román határon 1940–1944 között*. Kolozsvár: Minerva, 2001.

⁵⁶ A túlélők mellett több történész is azzal vádolta őt a háborút követően, hogy a mentőakció pusztá kitaláció. Randolph L. Braham a román nacionalizmus és a holokauszt romániai historiográfiája közötti összefüggésekről írt könyvében részletesen foglalkozott ezzel a kérdéssel. A jelen tanulmánynak nem az a célja, hogy állást foglaljon a kérdésben, hanem az, hogy a vitát ismertesse. A vitáról l.

Weinberger rabbi az 1970-es évektől kezdett el ismét kiemelten foglalkozni az erdélyi zsidók történetével, és ezen belül is a holokauszttal. Ennek első eredménye a kolozsvári zsidókról szóló emlékkönyv volt, amelynek első kiadása 1970-ben, a második pedig 1988-ban jelent meg.⁵⁷ A rabbi által szerkesztett emlékkönyv a kolozsvári zsidók 1940 előtti történetéről is tartalmaz tanulmányokat, de a legnagyobb teret a holokauszt kapja benne. Az 1970-es kiadás heves vitákat és bírálatokat váltott ki a Kolozsváriak és Környéke Izraeli Köre (ארגון יוצאי קלוד), valamint az erdélyi jisuv részéről. Schön Dezső kolozsvári származású újságíró a tel-avivi *Új Kelet*ben jelentetett meg lesújtó kritikát, amelyben többek között azt róta fel Weinbergernek, hogy a könyv egyáltalán nem beszél a két világháború közötti román antiszemitizmusról, a holokauszt időszakát pedig pontatlanul és nagyon hiányosan mutatja be. A Kör 1970 végén levélben szólította fel a rabbit, hogy válaszoljon a könyvét ért kritikákra, ugyanakkor jelezte, hogy elhatárolódik a könyvtől, és nem vállalja annak izraeli terjesztését. Röviddel a botrány után, 1971 tavaszán az észak-amerikai magyar nyelvű zsidók lapja, a Torontóban kiadott *Menóra* Schön Dezsővel teljesen ellentétes írást jelentetett meg a kiadványról. A zsidó ismertetésben Bán Oszkár, az Amerikában élő költő, újságíró szuperlatívuszokban írt az Emlékkönyvről.⁵⁸ Az 1970-es első kiadás és az 1988-as második is kerüli a mentőakció kérdését és az ezzel összefüggő Şorban-legendát. A rabbi 1989-et követő könyveiben viszont már helyet kapnak ezek a témák is.⁵⁹ A kettős beszéd jelensége az 1980-

Braham, 1998. 89–200. és Löwy Dániel: *A Kálváriától a tragédiáig. Kolozsvár zsidó lakosságának a története*. Kolozsvár: Koinónia, 2005. 173–174.

⁵⁷ Carmilly-Weinberger, 1970 (Második kiadás: 1988).

⁵⁸ L. Schön Dezső: Szép város (volt) Kolozsvár... – „A kolozsvári zsidóság emlékkönyve” című gyűjtőirat megjelenése alkalmából. *Új Kelet*, 1970. december 18. és Bán Oszkár: A kolozsvári zsidóság emlékkönyve. Könyv az erdélyi zsidóságról. *Menóra*, 1971. március 13. 11. Vö. A Kolozsváriak és Környéke Izraeli Köre által Weinberger rabbinak írt levéllel: *The Strochlitz Institute for Holocaust Research. Historical Documentation Center*, Haifa, The Dr. Yehuda Marton Collection, VIII/16. dosszié (Kolozsvár/Cluj), fóliószámzás nélkül.

⁵⁹ Raoul Şorban kolozsvári román képzőművész, művészettörténész és

as évek végétől végigkísérte az írásait és az általa adott interjúkat. Ennek egyik példája egy 1988-as előadása, amelyet a Bukaresti Egyetem Nicolae Iorga Történettudományi Intézetében tartott. A beszédében Romániának a zsidókkal szemben gyakorolt humanizmusát állította szembe Magyarország zsidóellenes bűneivel. Ugyanebben az időszakban több alkalommal adott interjút a magyarországi sajtónak, ahol viszont már nyíltan beszélt a romániai holokausztról is.⁶⁰

2.3. Az 1989-es forradalmat követő évtizedek

Az 1989-es romániai rendszerváltozás nem hozott azonnali és radikális átalakulást sem a román szakirodalomban, sem az észak-erdélyi holokauszt interpretációjában. A demokratizálódás útján elinduló országban mégis ez az esemény volt az, amely megteremtette a lassú, konfliktusokkal teli, de biztos változás esélyét. Az 1990-es évek elsősorban az államszocialista időszak szemléletmódjának átörökítésére tett kísérletekről, az útkeresésekről és az intézményépítésről szóltak.

2.3.1. A holokausztkutatás intézményesülése

A rendszerváltozás utáni Romániában elsőként 1990 októberében jött létre Kolozsváron zsidóságkutató intézet, amely a város két világháború közötti neológ főrabbijának nevét vette fel Dr. Moshe Carmilly Judaisztikai és Zsidóságtörténeti Intézet néven (Institutul de Iudaistică și Istorie Evreiască „Dr. Moshe Carmilly”).⁶¹ Az intézet

publicistát 1987-ben a Yad Vashem Igaz kereszténynek nyilvánította. Három évvel később, 1990-ben Izrael tiszteletbeli állampolgára lett. Ezeket az elismeréseket az észak-erdélyi zsidók Romániába történő átmenekítéséért kapta. A mentőakciókról Moshe Carmilly-Weinberger adott igazolást. Őrban menekítésekben betöltött szerepét több, elismert történész is megkérdőjelezte és kitalációnak nevezte. Ugyanezek a történészek azt is állították, hogy Weinberger rabbi a Őrban-féle mentőakciók történetét a saját narratívájának az igazolására használta fel. Braham, 1998. 89–102.

⁶⁰ Braham, 1998. 162–166.

⁶¹ Honlapjuk: <http://stiud.institute.ubbcluj.ro/ro/despre-noi/> (letöltés ideje: 2018.

a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Történelem–Filozófia Karának keretén belül működik, és fénykorában a kommunista rendszer miatt kényszerzünet alatt lévő erdélyi zsidóságtörténeti kutatást és oktatást próbálta újraindítani és megszervezni viszonylagos sikerrel. 1991 és 2010 között éves rendszerességgel rendeztek nemzetközi konferenciákat, melyek anyagait a *Studia Judaica* évkönyvükben közzölték.

Kolozsváron kívül még a krajovai (1997), a bukaresti (1998), a jászvásári (2003), az aradi (2004) és a nagyváradai (2012) egyetemek mellett jöttek létre zsidóságtudató intézetek, hasonlóan megfogalmazott célkitűzésekkel és kiadványokkal. Ezek közül a nagyváraddal érdemesebb kiemelten foglalkozni. Az Eva Heyman Zsidóságtörténeti Kutatóközpont nevet viselő intézmény elsősorban az észak-erdélyi holokauszt kutatására és az embermentések történetére koncentrál.⁶² Több publikációjuk is megjelent a témában, elsősorban Antonio Faur történész tollából. Az embermentésekre vonatkozó szövegek erős román nemzeti szemléletmódot tükröznek, ahol a magyar hatóságok barbarizmusa áll szemben a román zsidómentők önfeláldozó tevékenységével.

Tanulmányunk szempontjából az Elie Wiesel Romániai Holokausztkutató Intézet kiemelkedő fontossággal bír.⁶³ Létrehozásának a háttere igen figyelemreméltó, és többéves előzményre tekint vissza. Az 1989 utáni romániai zsidó életvilágot közvetlenül érintő probléma volt az antiszemitizmus kérdése. A proletár internacionalizmus jelszavával lefojtott, illetve leplezett kelet-európai antiszemitizmus és nacionalizmus 1989-et követő felszínre törése a társadalmi problémákkal küszködő posztkommunista Romániára is jellemző volt. A szakkönyvek és tankönyvek által „tisztára mosott”, mitizált román történelmen felnőtt nemzedékek és az ezt művelő írástudók 90-es évekbeli kényszerű szembesülése a holokauszt eseményeivel, illetve

augusztus 6.). Létrehozásának körülményeiről Randolph L. Braham részletesen is írt, l. Braham, 1998. 166–169.

⁶² Honlapjuk: <http://centrulevaheyman.blogspot.ro/> (letöltés ideje: 2018. augusztus 6.)

⁶³ Honlapjuk. <http://www.inshr-ew.ro/ro/> (letöltés ideje: 2018. augusztus 6.)

Antonescu marsall szerepével a romániai zsidóság elpusztításában, sokkoló erővel hatott. A korábbi állásponthez ragaszkodó ún. negacionisták (azaz holokauszttagadók) továbbra is azon a nézeten álltak, hogy Romániában nem folyt szisztematikus zsidóirtás, vagy ha folyt is, túlbecsült az áldozatok száma. Ezt az álláspontot képviselte Gheorghe Buzatu, a sokat idézett és olvasott történészprofesszor is.⁶⁴

Az évtizedekig tartó történelemtorzításoknak az „eredménye” mind a mai napig érzékelteti hatását a román társadalomban. 2017-es felmérések szerint a romániai lakosságnak 44 százaléka tekintette nagy hazafinak Antonescut. Igaz, a népességnek ennél jóval kisebb hányada, 15 százalék állította azt, hogy Antonescu a zsidók megmentője volt.⁶⁵

Egy 2002-es, antiszemitizmusról készült jelentés, mindamellett, hogy nem tekintette Romániát antiszemita országnak, aggasztónak tartotta a zsidó népesség arányszámához képest túlzott mértékben jelenlévő kérdést a romániai közéletben.⁶⁶ Ugyanakkor hiányolta a politikai elit és mindenekelőtt az akkori szociáldemokrata kormány nyílt állásfoglalását a kérdésben. A jelentés szerint a posztkommunista román kormányok által hozott rendeletek és az elhangzott hivatalos nyilatkozatok mozgatórugója a nyugati elvárásokhoz való igazodás és az aktuális érdekek mentén való politizálás volt, nem pedig az őszinte szembenézés a múlttal. Ennek és a közelgő NATO-tagságnak a számlájára írták azt is, hogy Adrian Năstase szociáldemokrata kormányfő 2001-es amerikai látogatása során zsidó közösségeket keresett fel.⁶⁷ A látogatást követő évben az

⁶⁴ Buzatu 1989 előtt tagja volt a Román Kommunista Pártnak. 2000–2004 között a szélsőséges Nagy-Románia Párt színeiben tagja volt a román szenátusnak és a Ion Antonescu Marsall Szövetség (*Liga Mareşalului Ion Antonescu*) elnöki funkcióját is betöltötte.

⁶⁵ *Opinion survey regarding the Holocaust in Romania and the perception of interethnic relations. Realized for "Elie Wiesel" National Institute for the Study of the Holocaust in Romania.* Bucureşti: TNS, 2017. 24. (http://www.inshr-ew.ro/ro/files/Kantar_TNS_Raport_INSHR_2017_english_ver.pdf) (letöltés ideje: 2018. augusztus 6.)

⁶⁶ Lazar–Florian, 2002.

⁶⁷ Uo.

antiszemitizmust és a xenofóbiát büntetendő cselekményként meghatározó, és a hasonló ideológiák terjesztését tiltó sürgősségi kormányrendelet elfogadására került sor Romániában.⁶⁸ Ezzel teljesen ellentétes szellemű volt viszont a román Tájékoztatásügyi Minisztérium 2003 júniusában kiadott közleménye, amely szerint 1940–1945 között Romániában nem volt holokauszt.⁶⁹ A kijelentés annak kapcsán hangzott el, hogy a román kormány engedélyezte a washingtoni Holokauszt Emlékmúzeum számára a romániai levéltárak II. világháborús dokumentumainak a tanulmányozását. Mondani sem kell, hogy a kijelentés közfelháborodást váltott ki mind az országban, mind külföldön.⁷⁰

Ez a botrány is hozzájárult ahhoz, hogy 2003. október 22-én létrehozták a Wiesel-bizottság néven is ismert Romániai Holokausztot Tanulmányozó Nemzetközi Bizottságot Románia akkori államelnökének, Ion Iliescunak a kezdeményezésére. A bizottság elnökevé Elie Wiesel máramarosszigeti származású, Nobel-díjas írórt kérték fel, ezzel adva legitimitást a működésüknek.⁷¹ A

⁶⁸ Ordonanța de urgență nr. 31/2002 privind interzicerea organizațiilor și simbolurilor cu caracter fascist, rasist sau xenofob și a promovării cultului persoanelor vinovate de săvârșirea unor infracțiuni contra păcii și omenirii. *Monitorul Oficial*, nr. 214/2002. A törvényrendeletet 2015-ben módosították: Legea 217/2015 pentru modificarea și completarea OUG 31/2002 privind interzicerea organizațiilor și simbolurilor cu caracter fascist, rasist sau xenofob și a promovării cultului persoanelor vinovate de săvârșirea unor infracțiuni contra păcii și omenirii. *Monitorul Oficial*, nr. 558/2015. Legújabbban 2018-ban fogadott el a román parlament egy, az antiszemitizmus megelőzésére és leküzdésére irányuló törvényt: Legea nr. 157/2018 privind unele măsuri pentru prevenirea și combaterea antisemitismului. *Monitorul Oficial*, nr. 561/2018.

⁶⁹ A felmérések még 2015-ben is azt mutatták, hogy a romániai lakosság nagy része nincs tisztában a valós történelmi tényekkel. Egy felmérésre válaszolva, a megkérdezettek 80 százaléka szerint a romániai holokauszt során az áldozatokat a német koncentrációs táborokba szállították. Csak 28 százalékuk vélekedett úgy, hogy az országban történt zsidóirtások a transznyisztriai deportálásokat jelentették. *Sondaj de opinie*, 2015. 26.

⁷⁰ Tibori, 2003.

⁷¹ Elie Wiesel észak-erdélyi holokauszt túlélő volt, őt és a családját a magyar hatóságok deportálták Auschwitzba. Tibori Szabó Zoltán szerint az a tény, hogy a romániai holokauszt tanulmányozására létrehozott bizottság élére egy észak-erdélyi túlélőt és nem olyant választottak, aki a romániai holokausztnak volt a

tagok kiváló szakmai háttérrel rendelkező romániai és külföldi szakemberek, valamint holokauszt túlélők és zsidó, illetve roma szervezetek képviselői voltak.⁷² A bizottság 2004-ben készült el a jelentésével, amelyet 2005-ben román és angol nyelven publikáltak.⁷³ A bizottság munkáját viszi tovább a 2005-ben kormányrendelettel létrehozott Elie Wiesel Romániai Holokausztkutató Intézet (Institutul Național pentru Studierea Holocaustului din România „Elie Wiesel”),⁷⁴ melynek kutatásai és publikációi is elsősorban az 1940–1944 között román ellenőrzés alatt álló területekre, ezen belül is a transznyisztriai és a regáti holokausztra fókuszálnak. Könyvtermelésük és a honlapjukon elérhető projektjeik is erről tanúskodnak.

Az állami vagy oktatási intézmények mellett több romániai vagy az országban kirendeltséget fenntartó szervezet, alapítvány szakosodott zsidó életút-interjúk készítésére és zsidó tárgyú írásos emlékek, dokumentumok gyűjtésére. Jelentős eredményeket ért el ilyen téren a temesvári Smaranda Vultur által vezetett csoport,⁷⁵ és a bécsi székhelyű Centropa Zsidó Családtörténeti Központ, mely *A Közép- és Kelet-Európai Zsidóság Történetének Élő Archívuma* elnevezéssel működtet egy olyan adatbázist, amely főleg régi családi fényképeken és a hozzájuk tartozó történeteken alapul. A Centropa égisze alatt 10–15 interjúzó közreműködésével 2007-ig több romániai nagyvárosban folyt munka (Marosvásárhely, Brassó, Kolozsvár, Temesvár, Arad, Bukarest).

A fentiekből világosan látszik, hogy az észak-erdélyi és így a magyarországi holokauszttal elsősorban az erdélyi műhelyek foglalkoznak. Ezek közül is némelyik, főleg a nagyváradi, erős

szenvedő alanya, a román kormány cinikusságát és felelősségelhárítását bizonyítja. L. Tibori, 2003.

⁷² A bizottság tagjainak neveit közli: Friling et al., 2005. 4.

⁷³ Friling et al., 2005. 4. (Román nyelven: *Comisia Internațională pentru Studierea Holocaustului în România. Raport Final*. Iași: Editura Polirom, 2005.)

⁷⁴ Hotărârea de Guvern nr. 902 din 4 august 2005 privind înființarea Institutului Național pentru Studierea Holocaustului din România „Elie Wiesel”. *Monitorul Oficial*, nr. 758/2005.

⁷⁵ Ennek a munkának az eredményeként született meg: Vultur, Smaranda (ed.): *Memoria salvată. Evreii din Banat, ieri și azi*. Iași: Editura Polirom, 2002.

román nemzeti/nacionalista nézőpontot érvényesít. A bukaresti műhelyeket elsősorban a romániai és a transznisztriai események érdeklik, számukra ezek a fontosak, és ezek azok, amelyeket a nyelvi kompetenciák miatt könnyebben kutathatnak. Az észak-erdélyi holokausztot nem tekintik román történetnek, és ezért nem is foglalkoznak kiemelten vele.

2.3.2. Az észak-erdélyi holokauszt tematizálása

Az erdélyi zsidókkal foglalkozó történelmi szakirodalom szempontjából 1994 fordulópontot hozott. Ekkor jelent meg ugyanis Moshe Carmilly-Weinberger román nyelvű könyve az erdélyi zsidók 1623–1944 közötti történetéről. Egy évvel később ennek magyar, majd 2003-ban héber nyelvű kiadása is napvilágot látott.⁷⁶ Korábban csak héber nyelven léteztek olyan szintézisek, amelyek nem csak kisebb periódusokat, hanem több évszázados történelmi múltat dolgoztak fel. Itt elsősorban Abraham Zvi Yaakov, Yitzhak Perri-Friedman és Shlomo Yitzhaki munkásságát kell megemlíteni.⁷⁷ Moshe Carmilly-Weinberger könyve tehát abban hozott újat, hogy az addig sporadikusan fellelhető erdélyi zsidóságtörténeti tudást összegezte és szintetizálta. Mind a mai napig ez a könyv, valamint Ladislau Gyémánt 2004-ben megjelent összefoglalója jelentik a legfontosabb erdélyi zsidóságtörténeti szintéziseket.⁷⁸ A rabbi könyvének magyar és román nyelvű kiadása közötti különbségek viszont ismét a kettős beszéd problémájára világítanak rá. A román változat jóval lakonikusabb az erdélyi zsidók magyar integrációját, magyar asszimilációját illetően, a holokauszt tárgyalásánál pedig a magyar kiadáshoz képest túlzó módon állítja be a román lakosság részvételét a zsidómentésekben.⁷⁹ Ugyanez a jelenség figyelhető meg

⁷⁶ Carmilly-Weinberger, 1994 (Magyar nyelven: 1995).

⁷⁷ Az Erdélyre vonatkozó izraeli könyvkiadásokra l. Féder Zoltán: *Izraeli könyvtárakban. Két bibliográfia*. Tel Aviv: Eked Kiadó, 2004.

⁷⁸ Gyémánt, Ladislau: *The Jews of Transylvania. A Historical Destiny*. Cluj-Napoca: Centrul de Studii Transilvane, Institutul Cultural Român, 2004.

⁷⁹ Az észak-erdélyi zsidók megmentésére tett román törekvésekről legújabban Antonio Faur nagyváradi történész publikált. L. pl. Faur, Antonio: *România – „poartă deschisă” pentru salvarea evreilor (aprilie—august 1944) din Ungaria*

az angol, román és magyar nyelven megjelent *Út a szabadság felé* című könyvében is.⁸⁰ Itt az angol nyelvű változat a román nacionalista történetírás szokásos sémáit veszi át akkor, amikor a magyarok barbárságát állítja szembe a román humánus bánásmóddal. A könyvben Antonescu marsall hős államférfiként jelenik meg. A magyar nyelvű kiadás ezzel szemben realizisztikusan számol be a Horthy-korszak zsidóellenes politikájáról, az észak-erdélyi holokausztról és Antonescu felelősségéről a romániai vagy román fennhatóság alá került zsidók meggyilkolásában.⁸¹

Ladislau Gyémánt 2004-ben megjelent rövid szintézisét – ellentétben Moshe Carmilly-Weinberger könyvével – már egy szaktörténész munkamódszerének pontosságra törekvése és a szakirodalom, illetve a levéltári források széleskörű használata jellemzi. Műfaji szempontból a politikatörténetet, a jogtörténetet, az intézménytörténetet és a történeti demográfiát ötvöző szakkiadványként lehet behatárolni. Az 1940–1944 közötti időszakról szóló fejezet mellőzi a román–magyar történetírás holokauszttal kapcsolatos vitás és neuralgikus pontjainak a tárgyalását, a zsidómentések kérdését pedig szűkszavúan, de tárgyilagosan mutatja be. Külön alfejezet foglalkozik a román fennhatóság alatt maradt Dél-Erdéllyel és az ott élő zsidók sorsával.

E két szintézis – jellegükből adódóan – nem holokausztfókuszú, hanem nagyobb időkereteket, periódusokat dolgoz fel. Ezzel szemben a soára koncentráló munkáknak a fókuszában, a kontextualizáló bevezető részeket követően, az 1940–1944 közötti időszak áll. Egy évvel Moshe Carmilly-Weinberger erdélyi

și Transilvania de Nord. Contribuții documentare. Oradea: Editura Universității din Oradea, 2010.

⁸⁰ Carmilly-Weinberger, Moshe: *The Road to Life. The Rescue Operation of Jewish Refugees on the Hungarian–Romanian Border in Transylvania, 1936–1944.* New York: Shengold Publishers, 1994. (Román nyelven: *Drumul vieții. Operațiunea de salvare a evreilor refugiați pe granița ungaro-română în Transilvania, 1936–1944.* Cluj-Napoca: Fundația Culturală Română, Centrul de Studii Transilvane, 1996. Magyar nyelven: *Út a szabadság felé! Zsidó menekültek megsegítésének története a Holocaust idején: Erdély, 1936–1944.* Cluj-Napoca: Moshe Carmilly Institute for Hebrew and Jewish History, 1999.

⁸¹ Braham, 1998. 173.

zsidóságtörténetének román nyelvű megjelenését követően, azaz 1995-ben adta közre egy szerzői trió az észak-erdélyi holokauszt történetét.⁸² A csak román nyelven megjelent könyv címe is sokatmondó (*A holokauszt útja. Erdély magyar megszállás alatt lévő észak-nyugati területein élő zsidók kálváriája, 1940. szeptember 5. – 1944. október 25.*). Nem a széles szaknyelvben bevett, elfogadott Észak-Erdély megnevezést használja, hanem a román szakmának a konfrontatívabb, mondhatni reakciósabb szegmense által az államszocialista időszakból átörökített azon fogalmával operál, amely nem ismeri el Észak-Erdélyt adminisztratív területi egységként. Ahhoz hasonló fogalommal, mint amelyet a Fătu–Mușat szerzőpáros is használt 1985-ben. A könyv a II. bécsi döntéstől a gettósítások megkezdéséig tartó időszak ismertetésével indít, ahol rövid demográfiai áttekintést nyújt az észak-erdélyi zsidóságról, és foglalkozik a „nem magyar kisebbségekkel” szemben foganatosított magyar állami politikákkal is. Ciubăncan és szerzőtársai már a bevezetőjükben világossá tették, hogy az erdélyi zsidóságot különálló etnikumként és nem kulturális-vallási csoportként fogják fel. Hivatkoztak továbbá az 1930-as román népszámlálásokra, amikor az erdélyi izraelita vallású lakosság közel 93 százalékát zsidó nemzetiségűnek regisztrálták. Az ő értelmezésükben ez a statisztikai adat a magyar állam korábbi erőszakos asszimilációs politikájának a bukását bizonyította, holott az 1930-as román népszámlálás során a számlálóbiztosok önhatalmúlag érvényesítették a román állam heteroidentifikációs szempontjait, és szinte kivétel nélkül minden izraelita vallású személyt zsidó nemzetiségűként regisztráltak.⁸³

A könyv gerincét a kolozsvári népbíróságon lefolytatott ún. gettóper dokumentációja alapján rekonstruált gettósítási és deportálási folyamat ismertetése képezi.⁸⁴ A továbbiakban rövid

⁸² Ciubăncan, Vasile T. – Ganea, Maria I. – Ranca, Ion V.: *Drumul Holocaustului. Calendarul evreilor din nord-vestul Transilvaniei sub ocupația Ungariei, 5 IX 1940 – 25 X 1944*. Cluj-Napoca: Editura Ciubăncan, 1995.

⁸³ Egry Gábor–Seres Attila (szerk.): *Magyar levéltári források az 1930. évi romániai népszámlálás nemzetiségi adatsorainak értékeléséhez*. Cluj-Napoca: Institutul pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale, 2011. 15.

⁸⁴ A gettóper anyagát 2007-ben Oliver Lustig két kötetben adta közre szakszerű előtanulmány és kritikai apparátus nélkül. L. Lustig, Oliver (ed.): *Procesul*

áttekintést olvashatunk a mentési kísérletekről, a deportált zsidók hátrahagyott értékeinek a széthordásáról, valamint a népbírósági felelősségre vonásokról. A könyv zárófejezete a magyar katonaság sármási és marosludasi vérengzéseivel foglalkozik, amelyeknek során 1944 szeptemberében közel 150 zsidó pusztult el. A könyv az eseményeket többé-kevésbé helyesen rekonstruálja, tendenciózussága viszont egyértelműen az államszocialista időszakra jellemző szemléletmód továbbörökítését jelzi.

A Ciubăncan-féle kiadványt követően csak egy olyan összefoglaló látott napvilágot Romániában, amely kimondottan az észak-erdélyi holokauszttal foglalkozik.⁸⁵ A román történetírás viszont továbbra is adós egy szakszerű szintézis megírásával és publikálásával. Segédletek, visszaemlékezések és az oral history területén ennél sokkal jobb a helyzet.⁸⁶ Tibori Szabó Zoltán és Randolph L. Braham révén elkészült ugyanis a magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája, amelynek az Észak-Erdélyre vonatkozó szócikkeit külön kiadványban is közzétették.⁸⁷ Ugyancsak e két történész révén készült el a magyarországi holokauszt bibliográfiája, benne az Észak-Erdéllyel foglalkozó munkákkal.⁸⁸ Esetükben viszont felmerül a bevezetőnkben már jelzett kérdés: mennyiben tekinthető a munkásságuk a romániai/román történetírás részének? Tehát az általuk írt szövegek mennyiben integrálhatóak a

ghetourilor din nordul Transilvaniei. Vol. 1: Actul de acuzare, sentința, Vol. 2: Mărturiile. București: Asociația Evreilor din România Victime ale Holocaustului, 2007.

⁸⁵ Bodea, Gheorghe I.: *Tragedia evreilor din nordul Transilvaniei – 1944.* Cluj-Napoca: Editura Hiparion, 2001.

⁸⁶ Az egyre bővülő memoáriróadalom mellett holokausztúlélőkkel készült strukturált és narratív interjúkat tartalmazó kötetek is napvilágot láttak. L. pl. Pippidi, Andrei (ed.): *Holocaustul evreilor români. Din mărturiile supraviețuitorilor.* Iași: Editura Polirom, 2004.; Cosman, Ioana (ed.): *Shoah în Transilvania de Nord. Depoziții despre viață și moarte.* Cluj-Napoca: Editura Argonaut, 2010.; Lówy Dániel: *Sárga csillag Kolozsváron. Kortanúk emlékezései.* Kolozsvár: Koinónia, 2017.

⁸⁷ Braham, Randolph L. – Tibori Szabó Zoltán (szerk.): *Az észak-erdélyi holokauszt földrajzi enciklopédiája.* Budapest, Kolozsvár: Park Könyvkiadó, Koinónia, 2008.

⁸⁸ Braham, 2011. (Magyar nyelven: 2010.)

román holokauszt-történetírás diskurzusába? Úgy gondoljuk, főként Tibori esetében kettős kötődésről, kettős szakmai integrációról beszélhetünk, mert munkái egyaránt részei a román és a magyar történetírásnak. Még erősebb a kettős szakmai integráció Mózes Teréz esetében. Ő ugyancsak magyar nyelvű szerző, de munkássága román nyelven is széles körben hozzáférhető.⁸⁹

A bukaresti/román történetírók az észak-erdélyi holokauszttal tehát nem tudtak mit kezdeni 1989 után sem, aminek több oka is volt. Az egyik a nyelvi akadály, aminek következtében a magyar nyelvű levéltári források, a korabeli magyar sajtóanyag, de a szakirodalomnak egy jelentős része sem elérhető számukra. A másik ok a mentális távolság kialakulása Észak-Erdélytől. A román történészek többsége az 1940–1944 között magyar uralom alatt álló régióban lezajlott tragédiát nem tekintette a román/romániai holokauszt részének, hiszen az itt történt szörnyűségeket a magyar hatóságok vitték véghez. Ez vezethetett oda, hogy mind a mai napig nincs olyan szakmailag elismert, magának nevet szerzett román történész, aki vállalkozott volna egy észak-erdélyi holokausztszintézis megírására. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a témát teljesen negligálná a román szakma. Hiszen a romániai holokauszt-történeti művek többségében helyet kap Észak-Erdély. A teljesség igénye nélkül említjük meg például az 1991-ben, *A romániai zsidók szenvedései* címmel kiadott román nyelvű dokumentumkötetet, vagy Carol Iancu 2001-es és Radu Ioanid 2006-os munkáját.⁹⁰

Kétségtelen, hogy a 2005-ben megjelent Wiesel-jelentés áttörésnek számít. Ennek révén nem csak a román történészszakma, de maga a román állam is elismerte a felelősségét több százezer

⁸⁹ Szakmai munkásságának a vége felé angol nyelven is közreadta kutatási eredményeit: Mózes Teréz: *Staying Human through the Holocaust*. Calgary: University of Calgary Press, 2005.

⁹⁰ Alexandru, J. – Benjamin, L. – Brumfeld, D. – Florea, A. – Litman, P. – Stanciu, S. (ed.): *Mărtiriul evreilor din România, 1940–1944. Documente și mărturii*. București: Editura Hasefer, 1991, Iancu, Carol: *Shoah în România. Evreii în timpul regimului Antonescu (1940–1944)*. Iași: Editura Polirom, 2001, Ioanid, Radu: *Holocaustul în România. Distrugerea evreilor și romilor sub regimul Antonescu, 1940–1944*. București: Editura Hasefer, 2006.

zsidó meggyilkolásában. A jelentés ugyanakkor integrálta az észak-erdélyi tragédiákat a tágabb értelemben vett román holokauszt-történetbe. A Wiesel-jelentés tükrözi azt is, hogy a román történész-társadalom hogyan gondolkodik az észak-erdélyi holokausztról. A publikált jelentés 390 oldalas, ebből 27 oldal, tehát a könyv 7 százaléka foglalkozik Észak-Erdéllyel.⁹¹ Ha megnézzük a bukaresti Elie Wiesel Romániai Holokauszt-kutató Intézet gazdag publikációs tevékenységét, akkor is azt látjuk, hogy Észak-Erdély hiányzik a palettáról. A Wiesel-jelentés 27 oldala lényegében alig mond értékítéletet, teljesen kívülről szemléli az eseményeket. Mellőzi ugyanakkor az észak-erdélyi és a romániai holokauszt összehasonlítását is, azaz nem vesz tudomást a valójában most is zajló emlékezetpolitikai konfliktusokról.⁹² Talán egyedül a terminológia az, amely néhol arra utal, hogy a román és a magyar holokauszt-szemléletben különbségek vannak. A jelentés ugyanis átveszi a kommunista időszakban meghonosított „horthysta” jelzót a magyarországi politikai rendszer jellemzésére. A forráshasználat nagyon egyoldalú, a bemutatás lényegében Randolph L. Brahm kutatásain alapul, valamint olyan, a washingtoni Holokauszt Emlékmúzeumban (USHMM) található levéltári anyagra, amely nagyrészt már korábban feldolgozásra került, épp a már előbb említett szerző munkái révén.

Az általános zsidóságtörténeti művek és a román holokausztfeldolgozások mellett érdemes figyelmet szentelni egy Erdély-történeti kiadványra is, hiszen az ebben megjelenő állítások lényegében a román történetírásban az észak-erdélyi holokausztról kialakult interpretációknak, narratíváknak a leegyszerűsített, szintetizált változatait jelenítik meg.

Az észak-erdélyi holokauszt és ezen keresztül a magyarországi is, szinte minden alkalommal terítékre kerül a nagyobb Erdély-történeti összefoglalókban. A Román Akadémia kolozsvári kutatóintézetéhez köthető az 1999-ben román nyelven kiadott *Románia története. Erdély* című szintézis, amelynek a második kötete az 1867–1947

⁹¹ Friling et al., 2005. 255–282.

⁹² A könyv megjelenését követően 9 évvel, tehát 2014-ben került sor egy ilyen emlékezetpolitikai konfliktusra. Ennek részleteit a 3. fejezetben tárgyalom.

közötti korszakot dolgozza fel több mint 1600 oldalon keresztül.⁹³ A hosszú szerzői gárdát felvonultató kötet egyértelműen a román történetírás 1980-as és még az 1990-es években is megmaradó szemléletmódját tükrözi Erdélyt illetően. A szerzők a hangsúlyt a románokkal szemben érvényesített magyar elnyomó rendszer ismertetésére helyezik, az 1918 utáni állapotok leírásakor pedig azt hangsúlyozzák, hogy Erdély egyesülése Romániával gazdaságilag is és a kisebbségi jogegyenlőség szempontjából is pozitív változásokat hozott. Az észak-erdélyi holokauszt tárgyalását ugyanez a nézőpont határozza meg. A holokauszt egy olyan nagy fejezetben kap helyet, amely a Magyarországhoz visszacsatolt Észak-Erdély sorsát ismerteti 1940–1944 között. Amennyiben megnézzük a tárgyalt tematikák mennyiségi eloszlását, azt látjuk, hogy ebben a nagy fejezetben a román lakosság, a román egyházi és világi intézmények ellen elkövetett magyar atrocitások dominálnak, a holokauszt ismertetése pedig lényegében alárendelődik a románok által elszenvedett sérelmeknek. Nem mellékes az sem, hogy a fejezet társszerzői között ott találjuk a már említett Vasile Ciubăncant, a holokausztot tárgyaló rész pedig Randolph L. Braham korábbi kutatásaira és az 1945–1946-os kolozsvári népbíróági perek anyagára támaszkodik.

3. Az észak-erdélyi holokauszt interpretációinak disszeminációs és reprodukciós helyei

A fentiekben részletesen foglalkoztunk az észak-erdélyi holokauszt romániai interpretációjának historiográfiai oldalával. Az írott, nyomtatott disszeminációs eszközök közé tartoznak ugyanakkor a tankönyvek is. Az elemi iskolák és a középiskolák diákjai számára készült holokauszt-tankönyvek Európa-szerte elterjedtek, és a legtöbb országban a holokauszt történetének az oktatása a nemzeti tanterv részét képezi.⁹⁴ Romániában ez 2004-től

⁹³ Drăgoescu, Anton (coord.): *Istoria României. Transilvania. Vol. II (1867–1947)*. Cluj-Napoca: Editura „George Barițiu”, 1999.

⁹⁴ Carrier, Peter – Fuchs, Eckhardt – Messinger, Torben: *The International Status of Education about the Holocaust. The Global Mapping of Textbooks and*

van így. Egy 1999-es rendeletet követően a holokausztról külön történelemórán kellett megemlékezni, 2004-től viszont már önálló, választható tantárgyként bevezették a romániai zsidóság és a holokauszt történetét. Most csak a vitákat is kiváltott, *A zsidóság története. A holokauszt* című, középiskolások számára készült tankönyvre térünk ki, amelyet a 2000-es évek végétől használnak a romániai oktatási rendszerben.⁹⁵

A 187 oldalas tankönyv alig foglalkozik az erdélyi és az észak-erdélyi zsidósággal. A bevezető részekben szó esik ugyan a fejedelemségekori Erdélybe betelepülő zsidókról, de a diákok semmit nem tudhatnak meg az asszimilációról, az elmagyarosodásról és általában az erdélyi zsidók történetéről. A holokausztot tárgyaló fejezetekben csekély egy oldal jut Észak-Erdélynek, és ebben is több tárgyi tévedés található. A tankönyv szerzője például nem tisztázza, hogy Észak-Erdély területe két deportálási zónába, az I. és a II.-ba tartozott. Ennek következtében az I. zónába besorolt máramarosi zsidóságot és a régióban felállított gettókat meg sem említi. Állítása szerint Észak-Erdélyből 166.061 zsidónak minősített személyt deportáltak Auschwitz-Birkenauba, és közülük 135.000 elpusztult. Valójában viszont, a deportáltak száma ennél jóval kevesebb, 131.639 volt. A zsidónak minősített többi lakost munkaszolgálatra sorozták be, sokakat már az 1941-es kamenyec-podolszkiji mészárlások során elpusztítottak, mások viszont valamilyen módon elkerülték a zsidóellenes intézkedéseket (például bujkálás vagy mentesítés révén). Az elpusztítottak száma valójában 125.000–130.000 fő között mozgott, de ebbe a számba beletartoztak a deportálások és a munkaszolgálati rendszer áldozatai is.⁹⁶ A tankönyv tehát nemcsak minimális, de téves tárgyi tudást közvetít a diákok felé.

Curricula. Paris, Braunschweig: UNESCO, Georg Eckert Institute for International Textbook Research, 2015. 46.

⁹⁵ Petrescu, Florin: *Istoria evreilor. Holocaustul*. 2. kiad., București: Editura Didactică și Pedagogică, 2007. A romániai tankönyvek általános ismertetésére l. Florian, Alexandru: Treatment of the Holocaust in Romanian Textbooks. In: Braham, Randolph L. (ed.): *The Tragedy of Romanian Jewry*. New York: Columbia University Press, 1994. 237–286.

⁹⁶ A számokra l. Braham – Tibori, 2008. 33. és 470.

A tankönyvek mellett ki kell térnünk a holokauszt témájára koncentráló konferenciákra, hiszen ezek is fontos disszeminációs eszközöknek számítanak. Erdélyi vonatkozásban természetesen a kolozsvári Dr. Moshe Carmilly Judaisztikai és Zsidóságtörténeti Intézet éves konferenciái voltak a legmeghatározóbbak. Ezek közül is a zsidó ellenállásról megrendezett 2000-es és az európai zsidóság II. világháború utáni sorsáról szóló 2010-es konferenciákat kell megemlíteni. Az itt elhangzott előadások közül néhány olyan észak-erdélyi témákkal foglalkozott, mint a zsidó ejtőernyősök, az erdélyi zsidó közösségi és szellemi ellenállás 1933–1944 között, a Romániába vezető 1944-es menekülési útvonalak, a nagyváradai gettó, az észak-erdélyi holokauszt túlélők demográfiai és társadalmi összetétele. Az említett témákon kívül előadások hangzottak el a magyarországi holokausztra vonatkozóan is.⁹⁷

Romániában, főként Bukarestben, Kolozsváron, Nagyváradon és Jászvásáron minden évben megrendezésre kerül legalább egy olyan konferencia, amelynek a fő témája a holokauszt. Észak-erdélyi témák viszont csak a kolozsváriakon és a nagyváradiaikon fordulnak elő nagyobb számban. Elvértve hallhatunk előadásokat a bucaresti tudományos ülészekokon is. Legutóbb 2014-ben, az észak-erdélyi holokauszt 70. évfordulója alkalmából került sor egy nagyobb méretű rendezvényre. A kolozsvári Zsidó Hitközség, az Elie Wiesel Romániai Holokausztkutató Intézet, a Romániai Hitközségek Föderációja, a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem, valamint a kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézet közös szervezésében kétnapos konferencián emlékeztek meg az észak-erdélyi zsidóság tragédiájáról. A résztvevők között több neves romániai előadó is szerepelt (Alexandru Florian, Tibori Szabó Zoltán, Michael Shafir, Liviu Rotman). Ugyancsak ebben az évben rendeztek egy kisebb tudományos ülészekot a tel-avivi Román Kulturális Intézetben, amelynek a központi témája szintén az észak-erdélyi holokauszt volt.

⁹⁷ A következő kötetek tartalmazznak észak-erdélyi holokauszttal foglalkozó szövegeket: 1995 (4), 2000 (9), 2001 (10), 2005 (13), 2007 (15), 2008 (16), 2010 (18), 2011 (19), 2014 (20), 2014 (21), 2017 (22). Az egyes évfolyamok tartalomjegyzéke letölthető: http://stiud.institute.ubbcluj.ro/en/studia-judaica_en/ (letöltés ideje: 2018. augusztus 6.)

Teljesen más léptékűnek és szakmai színvonalában is kiemelkedőbbnek bizonyult a 2015-ben sorra került *Holokauszt Délkelet-Európában* című nemzetközi konferencia. A Bukarestben lezajlott rendezvény szervezője a washingtoni Holokauszt Emlékmúzeum és a bukaresti Holokausztkutató Intézet volt. A balkáni, közép- és kelet-európai témák között ott szerepeltek a Magyarországgal (Szűcs Teréz, Margittai Linda, Csepeli György, Prazsák Gergő, Kunt Gergely, Deme Katalin) és Észak-Erdéllyel (Tibori Szabó Zoltán) foglalkozó előadások is. Ez a rövid felsorolás újból csak arra világít rá, hogy nem csak a publikációk és az iskolai oktatás, de a romániai disszemináció terén is igen komoly lemaradás tapasztalható Észak-Erdély tematizálását illetően az egyéb romániai területekhez képest.

Nincs lemaradás – számszerűség tekintetében – a múzeumokat illetően, sőt, ezen a téren egyértelmű erdélyi dominanciáról beszélhetünk. Romániában jelenleg kizárólag Erdély területén működnek holokausztmúzeumok. Ezen kívül az 1978-ban Bukarestben létrehozott Romániai Zsidók Történeti és Kulturális Múzeuma (Muzeul de Istorie și Cultură a Evreilor din România) rendez időszakonként soával kapcsolatos kiállításokat.⁹⁸ Az erdélyi intézmények közül valójában egy, a 2005-ben Szilágysomlyón megnyílt Észak-erdélyi Holokauszt Emlékmúzeum tekinthető a szó szoros értelmében múzeumnak.⁹⁹ Az állandó kiállítás mellett időszakonként oktatási tevékenységet is kifejtenek, illetve konferenciákat, tanulmányutakat szerveznek. Néhány évvel korábban adták át a Máramaros Múzeum részlegeként működő Elie Wiesel Emlékházat (Casa Memorială „Elie Wiesel”) Máramarosszigeten, amely viszont elsősorban a Nobel-díjas író kultuszának az ápolását és a máramarosi zsidók történeti emlékének

⁹⁸ Honlapja: <http://www.museum.jewishfed.ro/> (letöltés ideje: 2018. augusztus 6.). Az utóbbi években felmerült egy az Elie Wiesel Romániai Holokausztkutató Intézet irányítása alá tartozó bukaresti Holokauszt Múzeum létrehozásának a terve, a kivitelezés viszont még várat magára. Ezt ellensúlyozandó, a bukaresti Nagyszinagógában rendezett be állandó tárlatot az intézet. L. <http://ghidulmuzeelor.cimec.ro/id.asp?k=1851&-Muzeul-Holocaustului-BUCURESTI> (letöltés ideje: 2018. augusztus 6.)

⁹⁹ Honlapja: <http://www.mmhtn.org/> (letöltés ideje: 2018. augusztus 6.)

a bemutatását szolgálja. Az emlékházban mindössze egy szobát szenteltek a holokauszt máramarosi vonatkozásainak prezentálására.¹⁰⁰ Erdély harmadik hasonló intézménye valójában csak a virtuális térben létezik. Az Észak-erdélyi Holokauszt Virtuális Múzeuma (Muzeul Virtual al Holocaustului din Nordul Transilvaniei) ugyanis internetes felületen ismerteti az erdélyi zsidóság történetét, és ezen belül is az 1940–1944-es időszak antiszemita intézkedéseit, a gettósításokat, a deportálásokat, valamint a túlélők 1945 utáni helyzetét.¹⁰¹ Mindezek mellett az utóbbi években egyre több erdélyi településen próbálkoztak zsidó múzeum létrehozásával a helybeli hitközségek, vagy más intézmények. Ilyenek kezdtek meg a működésüket Marosvásárhelyen és Nagyváradon (mindkettő 2018-ban), valamint erre vonatkozó tervek léteznek Kolozsváron, Aradon, Temesváron és Szatmárnémetiben is. Kivétel nélkül mindegyik intézményről megállapítható, hogy koncepciójukat, struktúrájukat illetően jelentős lemaradásban vannak a nyugat-európai, amerikai és izraeli múzeumokhoz képest, a modern muzeológia eszközeit alig használják.¹⁰²

Végezetül lássuk, hogyan állunk az emlékállítások és az emlékezetpolitikák terén! A megemlékezések az emlékállítás orális, szóbeli formáját képezik, amelyek sok esetben járnak együtt emlékművek, emléktáblák felavatásával, vagy ezen alkalmakból készült broszúrák, nyomtatott kiadványok publikálásával. Az emlékművek állítása az idő konzerválására, megőrzésére szolgál. Ez egy olyan rítus, amelyhez a modern időkben számos konfliktus kapcsolódott. Az emlékezet szerveződése szimbolikus harcok színterévé vált. Az észak-erdélyi holokauszt tragédiájának emléket állító emlékművek, megemlékezések is sok esetben értelmezhetőek az Erdélyért folytatott magyar–román szimbolikus harc részeként. Az 1945–1989 közötti időszakban igen könnyen behatárolhatóak azok a

¹⁰⁰ Honlapja: <http://muzeulmaramuresului.ro/istorie/casa-memoriala-elie-wiesel/#.W4ftOoDDLMO> (letöltés ideje: 2018. augusztus 6.)

¹⁰¹ Honlapja: <http://holocausttransilvania.ro/> (letöltés ideje: 2018. augusztus 6.)

¹⁰² A nemzetközi összehasonlításhoz lásd: Sodaro, Amy: *Exhibiting Atrocity. Memorial Museums and the Politics of Past Violence*. New Brunswick, Camden, and Newark, New Jersey, and London: Rutgers University Press, 2018. 12–83.

periódusok, amikor az észak-erdélyi holokauszttal kapcsolatos emlékállítások vagy nagyobb horderejű megemlékezések történtek. Az 1944–1947 közötti évek és az 1980-as évek azok, amikor lehetőség nyílt a kollektív emlékezet nyilvános megélésére. Az első periódust a szabad rítusgyakorlás, a gyakori emlékműállítások jellemezték, és kevésbé váltak az Erdélyért folytatott szimbolikus harc eszközeivé. Ezzel szemben a második periódust az állami kontroll által meghatározott emlékezetgyakorlás határozta meg. A kolozsvári zsidó túlélők például az 1940-es évek végéig minden évben megemlékeztek a deportálásokról. A nyilvános rendezvényekre az 1944-es gettó területén került sor. Ezekben az években emelt a közösség emlékművet a gettó területén, és ekkor helyeztek el emléktáblát a holokauszt áldozatainak emlékére a hitközségi épületben. Az ortodox zsidó temető is emlékállítási helyszínévé vált: itt a deportálásban elhunyt személyek számára jelképes síremléket állítottak román, héber és jiddis nyelvű felirattal.¹⁰³ Erdély egyéb nagyvárosaiban hasonló eseményekre és aktusokra került sor. Nagyváradon az ortodox hitközségi épület kertjében avattak 1947-ben egy sírkő formájú emlékművet.¹⁰⁴ Az első észak-erdélyi köztéri holokauszt emlékmű felállítására ugyanebben az évben került sor Désen. Izsák Márton szobrászművész alkotása a „fájdalom szobra” elnevezést kapta a köznyelvben. Szintén az említett szobrász nevéhez fűződik egy hasonló köztéri alkotás (*Fasizmus áldozatai*), amelyet ugyan már 1947-ben elkészített, de csak 2003-ban avatták fel Marosvásárhelyen.¹⁰⁵

Észak-Erdélyre vonatkozóan egyetlen egy olyan jelentősebb kiadvány látott napvilágot, amely a holokauszttal kapcsolatos megemlékezést dokumentált. Ez a kiadvány a már említett

¹⁰³ Jakab Albert Zsolt: *Emlékállítási és emlékezési gyakorlat. A kulturális emlékezet reprezentációi Kolozsváron*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság, Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2012. 175–176.

¹⁰⁴ Kónya Judit: Pusztulás és gyász: vallásjogi problémák (1945–1949). *Regio*, 2016/2. 16–17.

¹⁰⁵ Tibori-Szabó, Zoltán: Memorialization of the Holocaust in Transylvania during the early post-war period. *Southeast European and Black Sea Studies*, 2017/2. 290.

Remember című füzet volt, amelyből viszont keveset tudunk meg magáról a megemlékezésről és az ott elhangzottakról.¹⁰⁶ A kontextus viszont nyilvánvaló. A megemlékezés és az ezzel összekapcsolt konferencia erős hangsúlyt fektetett a magyar bűnök és a pozitív román cselekedeteknek a szembeállítására.

Az 1989-es rendszerváltást követő emlékállításoknak a jelentős része ugyancsak magán hordozza a román–magyar szimbolikus harc nyomait. A szélsőséges, nacionalista és antiszemita Gheorghe Funar polgármestersége idején például két olyan holokauszt-emléktábla is felavatásra került Kolozsváron, amelynek nyelvezete egyértelműen sértő volt a város magyar közösségére nézve. A rendszerváltás utáni román politikai elit az észak-erdélyi holokauszt kollektív emlékezetének a kisajátítása, és az 1940–1944 közötti magyar adminisztráció bűneinek a tematizálása révén igyekezett szimbolikus, morális csapást mérni a magyar közösségre. A neológ zsinagóga falára 1994-ben került ki egy román és héber nyelvű emléktábla, amely az „ideiglenes, megszálló magyar fasiszta hatóságok” szókapcsolatot használja. Egy másik plaketten, amelyet a korabeli gettó területén helyeztek el 1998-ban, a „horthysta hadsereg és magyar megszálló hatóságok” szerkezet olvasható.¹⁰⁷

A magyarországi és észak-erdélyi holokauszt 70. évfordulója alkalmából, 2014-ben a bukaresti Elie Wiesel Romániai Holokausztkutató Intézet a román Szállításiügyi Minisztériummal közösen emléktáblákat helyezett el azon észak-erdélyi pályaudvarokon, ahonnan 1944-ben deportáló vonatok indultak Auschwitz irányába. Az intézet csak az erdélyi magyar holokausztkutatók nyomására volt hajlandó módosítani az emléktáblák szövegében a „Horthy-rezsim fasiszta megszállása alatt álló Észak-Erdély” kifejezést. Néhány településen a román nyelvű emléktáblák mellé magyar nyelvűeket is elhelyeztek. Ezekben a „Horthy-rezsim fasiszta jellegű uralma alatt álló Észak-Erdély” szerkezetet használták, amely terminológiailag kevésbé tekinthető problémásnak, mint az előbbi. A Horthy-rendszer jellege ma is vita tárgyát képezi a magyar történészek körében, de abban a többségük

¹⁰⁶ Remember, 1985.

¹⁰⁷ Jakab, 2012. 224–225.

egyétért, hogy nem lehet azt teljes mértékben fasiszta rendszernek nyilvánítani. A „fasiszta jellegű” kifejezés tehát egyfajta kompromisszumos terminológiának tekinthető. A terminológia finomítása ellenére a táblaállítás és a táblák szövege nem csak az erdélyi magyarok egy részénél okozott nemtetszést, hanem az itteni magyar ajkú zsidó közösséget is megosztotta.¹⁰⁸ Ennél sokkal tapintatosabb megfogalmazással éltek a kolozsvári zsidó hitközség kezdeményezésére felállított emlékmű esetében. A 70. évforduló alkalmából 2014-ben a holokauszt kolozsvári áldozatainak emlékére felavatott köztéri alkotásra konfrontációt kerülő háromnyelvű (román, magyar, angol) szöveget véstek fel: „Annak a több mint 18.000 zsidó férfinak, nőnek és gyermeknek az emlékezetére, akiket a fajgyűlölet áldozataiként 1944. május-júniusban Kolozsvárról és környékéről Auschwitzba deportáltak”. A felavatáson részt vett a román városvezetés és a Romániai Magyar Demokrata Szövetség elnöke is.¹⁰⁹

4. Következtetések

Az 1944 utáni időszak főbb romániai jellemzőit a következő módon foglalhatnánk össze: a kezdeti években (1944-től az 1940-es évek végéig) szabad és mindenre kiterjedő sajtóbeszámolók és tudományos igényű kiadványok foglalkoztak a románok és a magyarok által elkövetett szörnyűségekkel. Ugyanakkor a téma nagyon rövid időn belül alárendelődött a román–magyar rivalizálásnak, területi vitáknak, azaz az Erdély felett gyakorolt hatalom kérdésének. Ezt követően néhány évtizedes csend állt be a holokauszt kutatásokat illetően. Az 1970-es és 1980-as években ismét tematizálódott a holokauszt, de ekkor már jelentős torzításokkal és a román nacionalista politikai érdekeknek alárendelve. Ebben az időszakban kiemelt figyelmet kapott Észak-Erdély, illetve az erről a területről elhurcolt zsidók sorsa. Az észak-erdélyi zsidó lakosság

¹⁰⁸ L. pl.: Kiss Olivér: Antiszemiták és holokauszt-áldozatok egy társaságban? *Szabadság*, 2014. május 30.

¹⁰⁹ Kiss Előd-Gergely – Pap Melinda: Figyelmeztetés a jövőnek. – Kolozsvári emlékműállítás a holokauszt áldozatainak. *Krónika*, 2014. május 27.

holokausztjával (is) foglalkozó szerzők száma megnőtt, és a téma több értelmezésben látott napvilágot. Belföldön, azaz Romániában, a Kommunista Párt által ellenőrzött történészszakma a magyar és a román felelősség kérdését egyenlőtlenül mutatta be. Ennek eredményeként a magyar felelősséget eltúlozták, a román pedig kisebbsítették. Az Észak-Erdélyre vonatkozó elemzésekben a zsidók és a románok ellen elkövetett magyar bűnök között egyenlőséget tettek, folyamatosan azt hangsúlyozva, hogy nem csak a zsidók, de a románok is szenvedtek a magyar elnyomó rendszer alatt. Ellenvéleményeknek, a nacionalista szemléletmódtól való eltérésnek nem engedtek teret. A román álláspontot több külföldi szerző is átvette. A tudományos módszerekben, a szakmai nyelvezetben és az objektivitásra törekvésben ugyanakkor jelentős különbségek keletkeztek. Az észak-erdélyi holokauszttal foglalkozó romániai munkák elsősorban ideologikusságukkal tűntek ki, és kevésbé támaszkodtak szakszerű történeti kutatásokra. Az észak-erdélyi holokauszt megítélésében nem alakult ki a nyugat-európaihoz hasonló intencionalista–strukturális vita. Mindazonáltal az államszocialista és az 1989-et követő közvetlen évek történetírására elsősorban az intencionalista megközelítés volt a jellemző, amelynek okai ugyancsak a román–magyar feszültségekre vezethetőek vissza.¹¹⁰ A romániai kiadványokra jellemző volt az is, hogy 1995-ig nem születtek olyan szintézisek, monografikus igényű művek, amelyek kimondottan csak az észak-erdélyi holokauszttal

¹¹⁰ A nem Észak-Erdélyre koncentráló román holokauszt historiográfiában jelenlévő funkcionális és intencionalista megközelítéseket foglalja össze Iordachi, Constantin: Problema Holocaustului în România și Transnistria – Dezbateri istoriografice. In: Achim, Viorel – Iordachi, Constantin (ed.): *România și Transnistria: Problema Holocaustului. Perspective istorice și comparative*. București: Curtea Veche, 2004. 23–77. L. még: Livezeanu, Irina: The Romanian Holocaust: Family Quarrels. *East European Politics and Societies*, 2002/3. 934–947.; Rotman, Liviu: Memory of the Holocaust in Communist Romania: from Minimization to Oblivion. In: Soreanu, Mircea (ed.): *The Holocaust and Romania. History and Contemporary Significance*. Bucharest: Institute for Political Studies of Defense and Military History, „Goldstein Goren” Diaspora Research Center, Tel Aviv University, „Goldstein Goren” Center for Hebrew Studies of Bucharest University, 2003. 205–216.

foglalkoztak volna. Az észak-erdélyi zsidóság tragédiáját vagy brosúraszerű kiadványokban tárgyalták, vagy valamilyen más témával együtt írtak róla. Ezzel szemben az 1970-es évektől kezdődően egyre több olyan romániai származású, de már az Egyesült Államokban vagy Izraelben élő szerző kezdett publikálni, akik tényszerűen tárták fel a romániai holokauszt történetét. A magyar kultúrához kötődő kutatók elsősorban észak-erdélyi vonatkozású munkákat jelentettek meg, a román kultúrájuk pedig az Antonescu-rendszer bűneivel foglalkoztak (például Jean Ancel). Észak-Erdélyről Randolph L. Braham adott ki könyvet 1983-ban, de több tanulmánya jelent meg Béla Vagónak is.¹¹¹ Meg kell említeni az 1960-as években virágzásnak indult jizkor-irodalmat, amelynek révén több erdélyi zsidó közösség történetét és tragédiáját emlékkönyvekben foglalták össze. Mint ahogyan a *Kolozsvári zsidóság emlékkönyvének* a példája is mutatja, az emlékkönyvek tartalma, összeállítási módszere sok esetben okozott konfliktusokat az adott közösségekből származó túlélők körében. Esetenként pedig a román nacionalista történetírásnak váltak az eszközeivé ezek a kiadványok, illetve a szerzőik.

Az 1989-es romániai rendszerváltás nem hozott azonnali változást a holokausztinterpretációkban. Az a tendencia, hogy a romániai zsidóság sorsát szembeállítsák a magyarországgal, az 1989-es rendszerváltás után is folytatódott. 2000-ig csak a magyar hadsereg és közigazgatás észak-erdélyi bevonulásáról, illetve a katonai közigazgatásról, ehhez kapcsolódóan a román egyházak szenvedéseiről, a magyarok által elkövetett atrocitásokról, a magyarországi holokausztról, végül pedig a terület felszabadításáról jelent meg könyv. A legtöbb esetben tehát a román történészek csak a kezdő és az utolsó hónapokat kutatták.

Jelentős előrelépések történtek ugyanakkor az intézményesülés, azaz az intézményépítés és a disszeminációs helyek diverzifikálódása terén. Az 1989 után létrejövő műhelyekből fokozatosan kiszorultak a radikálisabb nézeteket valló szerzők. Azt követően, hogy 1990-ben Kolozsváron az erdélyi zsidóság történetét

¹¹¹ Braham, Randolph L.: *Genocide and Retribution. The Holocaust in Hungarian-ruled Northern Transylvania*. Boston: M. Nijhoff, 1983.

kutató intézet jött létre, más romániai egyetemi központokban is hasonló folyamatok indultak be. Ezekhez az intézményekhez köthető szakfolyóiratok jöttek létre (*Studia Judaica, Holocaust. Studii și cercetări – Holocaust. Studies and Research*), és a Hasefer Könyvkiadó révén szakosodott kiadó is megjelent a piacon. Az is látható azonban, hogy a kezdeti nagy fellángolást egy kifulladásos időszak követte. Több vidéki és bukaresti zsidóságtudató intézet azonban, köztük a kolozsvári is, az utóbbi néhány évben alig folytatott érdemi tevékenységet. Az ezekhez az intézetekhez köthető könyvkiadás és tudományos folyóirat, illetve évkönyvkiadás is megrekedt.

Az 1990-es és a 2000-es évek publikációi révén gazdagodott az általános erdélyi zsidóságtörténeti tudás, de komoly, észak-erdélyi holokauszt összefoglaló mind a mai napig nem látott napvilágot román szaktörténész tollából. A román szakma csak részterméket feldolgozó szaktanulmányokig és könyvekig jutott el az 1989-es rendszerváltozást követő harminc évben. Ezeknek a nagy része azonban még most is erősen támaszkodik Randolph L. Braham kutatásaira, amit a 2005-ös Wiesel-jelentés is bizonyít. A szerzők kezdetben Braham angol és magyar nyelvű könyveit használták, majd 2003-ban megjelent a *Népiártás politikájának* román nyelvű, rövidített fordítása. Ettől kezdődően még több román történész számára váltak elérhetővé Randolph L. Braham kutatásai.¹¹²

Az 1989 előtti időszakhoz képest az egyik legjelentősebb változást mindenképpen a Wiesel-jelentés hozta, abban az értelemben, hogy beemelte az észak-erdélyi holokauszt történetét a romániai holokauszt történetébe, és ezzel kánont teremtett. Ehhez a kánonhoz pedig az azóta megjelent munkák többsége igyekszik ragaszkodni. Mindemellett ma is az jellemző a román/romániai történetírásra, hogy az észak-erdélyi holokauszt témája csak marginális szerephez jut. Ennek okairól fentebb már írtunk. Ezekhez az okokhoz vezethető vissza az a jelenség is, hogy Észak-Erdéllyel elsősorban olyan romániai történészek foglalkoznak, akik magyar kulturális háttérrel rendelkeznek vagy magyar nemzetiségűek.

¹¹² Braham, Randolph L.: *Politica genocidului. Holocaustul din Ungaria*. București: Editura Hasefer, 2003.

Mindazonáltal éles kulturális és szakmai integrációs különbség figyelhető meg a romániai szerzők között. Ezek az eltérések pedig ugyancsak a személyek etnikai/kulturális identitásához kapcsolhatók. A román szerzők a román historiográfiai és intézményes utat járják, miközben magyar társaik a magyarországi diskurzust és narratívát használják. A két réteg között átjárhatóságot a fordítások és az olyan integratív intézménytípusok biztosíthatnák, mint például a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem keretében 2014 óta működő Holokauszt és Népirtások Tanulmányozási Intézete, a kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, vagy egy újragondolt és tartalommal megtöltött kolozsvári Judaisztikai és Zsidóságtörténeti Intézet.

Mivel az 1940-es évek végétől a romániai holokauszt-történetírás nem fejlődhetett a nyugati minták alapján, hatalmas hiányok, elmaradások halmozódtak fel az évtizedek során. Ez azzal járt, hogy 1989 után egyfajta „utolérő”, felzárkózó fejlődés kezdődött el az itteni holokauszt-kutatásban. A felzárkózás még nehezebb volt az észak-erdélyi holokauszt kutatását illetően, hiszen kevés volt a megfelelő kompetenciákkal rendelkező szakember és az érdeklődés is elsősorban a bukovinai, a besszarábiai, valamint a moldovai zsidóság tragédiája felé fordult. A romániai holokauszt-kutatás doyenjei is elsősorban az 1940–1944 között román fennhatóság alatt, a román hatóságok által elkövetett rémtettek vizsgálatára specializálódtak. A romániai holokauszt-történetírásnak ezért ma sincsen ún. „erdélyi/észak-erdélyi iskolája”, csak iskola nélküli, iskolán kívüli „tanerői”.

Felhasznált irodalom

Levéltári források

Arhivele Diplomatice MAE (Román Külügyminisztériumi Levéltár, Bukarest), Fond Probleme, Problema 217/1983 (Israel)

The Strochlitz Institute for Holocaust Research. Historical Documentation Center (Haifa), The Dr. Yehuda Marton Collection

Sajtó, hivatalos lapok

Curierul Israelit (Bukarest), 1944

Krónika (Kolozsvár), 2014

Menóra (Torontó), 1971

Monitorul Oficial (Bukarest), 2002, 2005, 2015, 2018

Renașterea Noastră (Bukarest), 1944

Szabadság (Kolozsvár), 2014

Tribuna Ardealului (Kolozsvár), 1944

Új Kelet (Tel-Aviv), 1970

Világosság (Kolozsvár), 1944

Feldolgozások

Alexandru, J. – Benjamin, L. – Brumfeld, D. – Florea, A. – Litman, P. – Stanciu, S. (ed.): *Martiriul evreilor din România, 1940–1944. Documente și mărturii*. București: Editura Hasefer, 1991.

Ancel, Jean – Eskenasy, Victor: *Bibliography of the Jews in Romania*. Tel Aviv: The Goldstein-Goren Centre for the History of the Jews in Romania, Diaspora Research Institute, Tel Aviv University, 1991.

Bodea, Gheorghe I.: *Tragedia evreilor din nordul Transilvaniei – 1944*. Cluj-Napoca: Editura Hiperion, 2001.

Braham, Randolph L. – Tibori Szabó Zoltán (szerk.): *Az északi holokauszt földrajzi enciklopédiája*. Budapest, Kolozsvár: Park Könyvkiadó, Koinónia, 2008.

Braham, Randolph L. (ed.): *Bibliography of the Holocaust in Hungary*. New York, Boulder: Rosenthal Institute for Holocaust Studies, Graduate Center, City University of New York, 2011.

- Braham, Randolph L.: *Genocide and Retribution. The Holocaust in Hungarian-ruled Northern Transylvania*. Boston: M. Nijhoff, 1983.
- Braham, Randolph L. (szerk.): *A magyarországi holokauszt bibliográfiája*. 1–2. kötet, Budapest: Park Könyvkiadó, 2010.
- Braham, Randolph L. (ed.): *The Tragedy of Romanian Jewry*. New York: Columbia University Press, 1994.
- Braham, Randolph L.: *Politica genocidului. Holocaustul din Ungaria*. București: Editura Hasefer, 2003.
- Braham, Randolph L.: *Román nacionalisták és a holokauszt. Kitalált mentőakciók politikai kiaknázása*. Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 1998.
- Braham, Randolph L.: *Romanian Nationalists and the Holocaust: The Political Exploitation of Unfounded Rescue Accounts*. New York: The Rosenthal Institute for Holocaust Studies, Columbia University Press, 1998.
- Calafeteanu, Ion: Lucrările simpozionului științific româno–israelian. *Anale de Istorie*, 1985/1. 71–111.
- Carmilly-Weinberger, Moshe (szerk.): *Drumul vieții. Operațiunea de salvare a evreilor refugiați pe granița ungaro-română în Transilvania, 1936–1944*. Cluj-Napoca: Fundația Culturală Română, Centrul de Studii Transilvane, 1996.
- Carmilly-Weinberger, Moshe: *Istoria evreilor din Transilvania (1623–1944)*. București: Editura Enciclopedică, 1994.
- Carmilly-Weinberger, Moshe: *A kolozsvári zsidóság emlékkönyve*. New York: Sepher Hermon Press, 1988 (első kiadás: 1970)
- Carmilly-Weinberger, Moshe: *The Road to Life. The Rescue Operation of Jewish Refugees on the Hungarian–Romanian Border in Transylvania, 1936–1944*. New York: Shengold Publishers, 1994.

- Carmilly-Weinberger, Moshe: *Út a szabadság felé! Zsidó menekültek megszegítésének története a Holocaust idején: Erdély, 1936–1944.* Cluj-Napoca: Moshe Carmilly Institute for Hebrew and Jewish History, 1999.
- Carmilly-Weinberger, Moshe: *A zsidóság története Erdélyben (1623–1944).* Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1995.
- Carp, Matatias: *Cartea neagra. Le livre noir de la destruction des Juifs de Roumanie, 1940–1944.* Paris: Denoël, 2009.
- Carp, Matatias: *Cartea neagră. Suferințele evreilor din România, 1940–1944.* București: Editura Diogene, 1996.
- Carp, Matatias: *Cartea neagră. Suferințele evreilor din România, 1940–1944.* I. Sao Paulo: Zolcsák Kiadása, 1995.
- Carp, Matatias: *Cartea neagră. Suferințele evreilor din România, 1940–1944.* Vol. 1., București: Tip. Socec, 1946, Vol. 2., București: Ed. Dacia Traiana, 1948, Vol. 3, București: Ed. Dacia Traiana, 1947.
- Carp, Matatias: *Holocaust in Rumania. Facts and Documents on the Annihilation of Rumania's Jews, 1940–1944.* Budapest: Primor, 1994.
- Carp, Matatias: *Holocaust Romániában. Tények és dokumentumok a romániai zsidók pusztulásáról, 1940–1944.* Budapest: Primor Kiadó, 1993.
- Carp, Matatias: *Sărmaș. Una din cele mai oribile crime fasciste.* București: Tip. Socec, 1945.
- Carrier, Peter – Fuchs, Eckhardt – Messinger, Torben: *The International Status of Education about the Holocaust. The Global Mapping of Textbooks and Curricula.* Paris, Braunschweig: UNESCO, Georg Eckert Institute for International Textbook Research, 2015.

- Case, Holly: *Between States. The Transylvanian Question and the European Idea during World War II*. Stanford, California: Stanford University Press, 2009.
- Ceaușescu, Ilie: *Transylvania, an Ancient Romanian Land*. Bucharest: Military Pub. House, 1983.
- Ceaușescu, Nicolae: *Cuvântare la adunarea festivă din Capitală cu prilejul împlinirii a 30 de ani de la victoria asupra fascismului și a 98 de ani de la cucerirea independenței de stat a României, 9 mai 1975*. București: Editura Politică, 1975.
- Ciubăncan, Vasile T. – Ganea, Maria I. – Ranca, Ion V.: *Drumul Holocaustului. Calvarul evreilor din nord-vestul Transilvaniei sub ocupația Ungariei, 5 IX 1940 – 25 X 1944*. Cluj-Napoca: Editura Ciubăncan, 1995.
- Cosman, Ioana (ed.): *Shoah în Transilvania de Nord. Depoziții despre viață și moarte*. Cluj-Napoca: Editura Argonaut, 2010.
- Csószy László – Gellért Ádám: *Holocaust Research and Infrastructure in Hungary. Dapim: Studies on the Holocaust*, 2017/2. 146–154.
- Csószy László – Gidó Attila: *Excluși și exploatați. Munca obligatorie a evreilor din România și Ungaria în timpul celui de-al Doilea Război Mondial*. Working Paper nr. 48. Cluj-Napoca: ISPMN, 2013.
- Drăgoescu, Anton (coord.): *Istoria României. Transilvania. Vol. II (1867–1947)*. Cluj-Napoca: Editura „George Barițiu”, 1999.
- Egry Gábor–Seres Attila (szerk.): *Magyar levéltári források az 1930. évi romániai népszámlálás nemzetiségi adatsorainak értékeléséhez*. Cluj-Napoca: Institutul pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale, 2011.
- Evreii din România între anii 1940–1944. Vol. 4: 1943–1944: Bilanțul tragediei – renașterea speranței*. București: Editura Hasefer, 1998.

- Fătu, Mihai – Mușat, Mircea (coord.): *Teroarea horthysto-fascistă în nord-vestul României, septembrie 1940–octombrie 1944*. București: Editura Politică, 1985.
- Faur, Antonio: *România – „poartă deschisă” pentru salvarea evreilor (aprilie—august 1944) din Ungaria și Transilvania de Nord. Contribuții documentare*. Oradea: Editura Universității din Oradea, 2010.
- Féder Zoltán: *Izraeli könyvtárakban. Két bibliográfia*. Tel-Aviv: Eked Kiadó, 2004.
- Fischer-Galați, Stephen: Fascism, Communism, and the Jewish Question in Romania. In: Vago, Bela – Mosse, George L. (ed.): *Jews and Non-Jews in Eastern Europe, 1918–1945*. New York: John Wiley and Sons, 1974.
- Florian, Alexandru: Treatment of the Holocaust in Romanian Textbooks. In: Braham, Randolph L. (ed.): *The Tragedy of Romanian Jewry*. New York: Columbia University Press, 1994. 237–286.
- Fox, Thomas C.: The Holocaust under Communism. In: Stone, Dan (ed.): *The Historiography of the Holocaust*. New York: Palgrave Macmillan, 2004. 420–439.
- Friling, Tuvia – Ioanid, Radu – Ionescu, Mihail E. (ed.): *Comisia Internațională pentru Studiarea Holocaustului în România. Raport Final*. Iași: Editura Polirom, 2005.
- Friling, Tuvia – Ioanid, Radu – Ionescu, Mihail E. (ed.): *Final Report. International Commission on the Holocaust in Romania*. Iași, București: Polirom, 2005.
- Gyémánt, Ladislau: *The Jews of Transylvania. A Historical Destiny*. Cluj-Napoca: Centrul de Studii Transilvane, Institutul Cultural Român, 2004.
- Iancu, Carol: *Shoah în România. Evreii în timpul regimului Antonescu (1940–1944)*. Iași: Editura Polirom, 2001.

- Ioanid, Radu: *Holocaustul în România. Distrugerea evreilor și romilor sub regimul Antonescu, 1940–1944*. București: Editura Hasefer, 2006.
- Iordachi, Constantin: Problema Holocaustului în România și Transnistria – Dezbateri istoriografice. In: Achim, Viorel – Iordachi, Constantin (ed.): *România și Transnistria: Problema Holocaustului. Perspective istorice și comparative*. București: Curtea Veche, 2004. 23–77.
- Izvoare și mărturii referitoare la evreii din România*. Vol. 2, partea 1–2, București: Editura FCER, 1988–1990.
- Jakab Albert Zsolt: *Emlékállítás és emlékezési gyakorlat. A kulturális emlékezet reprezentációi Kolozsváron*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság, Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2012.
- Karețki, Aurel – Covaci, Maria: *Zilele însângerate de la Iași, 28–30 iunie 1941*. București: Editura Politică, 1978.
- Kónya Judit: Pusztulás és gyász: vallásjogi problémák (1945–1949). *Regio*, 2016/2. 7–21.
- Livezeanu, Irina: The Romanian Holocaust: Family Quarrels. *East European Politics and Societies*, 2002/3. 934–947.
- Lobont, Florin: Antisemitism and Holocaust Denial in Post-Communist Eastern Europe. In: Stone, Dan (ed.): *The Historiography of the Holocaust*. New York: Palgrave Macmillan, 2004. 240–268.
- Lőwy Dániel: *A Kálváriától a tragédiáig. Kolozsvár zsidó lakosságának a története*. Kolozsvár: Koinónia, 2005.
- Lőwy Dániel: *Sárga csillag Kolozsváron. Kortanúk emlékezései*. Kolozsvár: Koinónia, 2017.
- Lustig, Oliver: Denaturări și falsificări care jignesc și profanează memoria victimelor terorii horthyste. *Magazin Istoric*, 1987/5. 68–80.

- Michman, Dan: *Holokaust és történetírás*. Budapest: Balassi Kiadó, 2008.
- Moisa, Gabriel: *History, Ideology and Politics in Communist Romania, 1948–1989*. Budapest: Eötvös Loránd University, 2012.
- Mózes Teréz: *Staying Human through the Holocaust*. Calgary: University of Calgary Press, 2005.
- Natalia Lazăr: CSIER – 40 de ani (1977–2017). Interviu cu dr. Lya Benjamin, cercetător CSIER, 24 noiembrie 2017. *Revista de Istorie a Evreilor din România*, 2017/2. 232–243.
- Novák Csaba Zoltán: *Aranykorszak? A Ceaușescu-rendszer magyarságpolitikája, 1965–1974*. Csíkszereda: Pro-Print, 2011.
- Opinion survey regarding the Holocaust in Romania and the perception of interethnic relations*. Realized for "Elie Wiesel" National Institute for the Study of the Holocaust in Romania. București: TNS, 2017.
- Petrescu, Florin: *Istoria evreilor. Holocaustul*. 2. kiad., București: Editura Didactică și Pedagogică, 2007.
- Pinkas HaKehilot. Encyclopaedia of Jewish Communities. Rumania*. Vol. II. Jerusalem: Yad Vashem, 1980.
- Pippidi, Andrei (ed.): *Holocaustul evreilor români. Din mărturiile supraviețuitorilor*. Iași: Editura Polirom, 2004.
- Remember. 40 de ani de la masacrarea evreilor din Ardealul de Nord sub ocupația horthystă*. București: Federația Comunităților Evreiești din Republica Socialistă Română, 1985.

- Rotman, Liviu: Memory of the Holocaust in Communist Romania: from Minimization to Oblivion. In: Soreanu, Mircea (ed.): *The Holocaust and Romania. History and Contemporary Significance*. Bucharest: Institute for Political Studies of Defense and Military History, „Goldstein Goren” Diaspora Research Center, Tel Aviv University, „Goldstein Goren” Center for Hebrew Studies of Bucharest University, 2003. 205–216.
- Shafir, Michael: Between Denial and „Comparative Trivialization”: Holocaust Negationism in Post-Communist East Central Europe. In: Braham, Randolph L. (ed.): *The Treatment of the Holocaust in Hungary and Romania During the Post-Communist Era*. Boulder: The Rosenthal Institute for Holocaust Studies Graduate Center, City University of New York, Social Science Monographs, 2004. 43–136.
- Shafir, Michael: The Nature of Postcommunist Antisemitism in East Central Europe: Ideology’s Backdoor Return. *Journal of Contemporary Antisemitism*, 2018/1. 33–61.
- Sodaro, Amy: *Exhibiting Atrocity. Memorial Museums and the Politics of Past Violence*. New Brunswick, Camden, and Newark, New Jersey, and London: Rutgers University Press, 2018.
- Takács Ferenc: Előszó a fordításhoz. In: Carp, Matias: *Holocaust Romániában. Tények és dokumentumok a romániai zsidók pusztulásáról, 1940–1944*. Budapest: Primor Kiadó, 1993.
- Tibori Szabó Zoltán: *Árnyékos oldal. Zsidó identitástudat Erdélyben a holokauszt után*. Kolozsvár: Koinónia, 2007.
- Tibori Szabó Zoltán: *Élet és halál mezsgyéjén. Zsidók mentése és menekülése a magyar–román határon 1940–1944 között*. Kolozsvár: Minerva, 2001.
- Tibori Szabó Zoltán: The Holocaust in Transylvania. In: Braham, Randolph L. – Kovács András (ed.): *The Holocaust in Hungary. Seventy Years Later*. Budapest – New York: CEU Jewish Studies Program – CEU Press, 2016. 147–182.

- Tibori Szabó Zoltán: Holokauszt: tények és emlékezet. *Szabadság*, 2015. március 10. 3.
- Tibori Szabó Zoltán: Memorialization of the Holocaust in Transylvania during the early post-war period. *Southeast European and Black Sea Studies*, 2017/2. 281–299.
- Tibori Szabó Zoltán: Románia és a holokauszt. Felemás szembenézés a múlttal. In: Karsai László – Molnár Judit (szerk.): *Küzdelem az igazságért. Tanulmányok Randolph L. Braham 80. születésnapjára*. Budapest: MAZSIHISZ, 2002. 663–694.
- Tismăneanu, Vladimir – Dobrinu, Dorin – Vasile, Cristian (ed.): *Comisia Prezidențială pentru Analiza Dictaturii Comuniste din România. Raport final*. București: Humanitas, 2007.
- Vultur, Smaranda (ed.): *Memoria salvată. Evreii din Banat, ieri și azi*. Iași: Editura Polirom, 2002.
- Weinberger Mózes [Carmilly-Weinberger, Moshe]: Adatok az erdélyi zsidóság történetéhez. In: Löwinger Sámuel (szerk.): *Tanulmányok a Zsidó Tudomány köréből. Dr. Guttmann Mihály emlékére*. Budapest: K.n., 1946. 283–298.
- Zaharia, Gheorghe – Vajda, Ladislau (ed.): *The Antifascist Resistance in the North-East of Transylvania, September 1940–October 1944*. București: Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1979.